

**Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју**

Мастер рад:

Привреда у држави кнеза Лазара

Ментор:
Проф. др Синиша Мишић

Студент:
Олгица Лукановић ИС18/021

Београд, 2021. године

Садржај:

Увод.....	2
I део - Политички успон кнеза Лазара.....	5
II део – Привреда у држави кнеза Лазара.....	20
Рељеф и клима	20
Мере у средњем веку	23
Земљорадња.....	25
Сточарство.....	35
Занатство.....	40
Рударство	45
III део – Трговина и путеви	51
Цариградски друм.....	54
Ниш и путеви од Ниша ка унутрашњости.....	57
Путеви из Босне и Приморја	62
Путеви ка рудничкој области	71
Путеви и тргови у северозападном делу државе кнеза Лазара	72
Путеви и тргови у Браничеву.....	76
Трговина увоз и извоз	79
IV део – Управа у држави кнеза Лазара и владарски приходи	84
Новац кнеза Лазара.....	88
Закључак	93
Списак извора и литературе:.....	96

Увод

Рад *Привреда у држави кнеза Лазара* има за циљ да пружи слику привреде у средњовековној српској држави у другој половини 14. века и прикаже на којим основама се заснивала владарска доминација у односу на другу властелу. Посебан нагласак је стављен на промене у техникама до којих долази у овом периоду, утицаје са других подручја који су мењали привредне прилике на овом простору. Рад је подељен на четири дела: *Политички успон кнеза Лазара*, *Привреда у држави кнеза Лазара*, *Трговина и путеви*, *Управа и приходи у држави кнеза Лазара*.

Први део замишљен је као приказ политичке историје српског царства након смрти цара Стефана Душана и успона кнеза Лазара у наредном периоду. Побројани су догађаји у којима је учествовао и који су имали утицаја на каснији развој историје, попут Маричке битке и пораза жупана Николе.

Други део обухвата увод у средњовековну привреду, њене основе, затим опис природних одлика територије којом је кнез владао – рељеф, клима, воде. Поред тога, дата су појашњења средњовековних мера. Основе средњовековне привреде – земљорадња, сточарство, занатство и рударство – приказани су у засебним истоименим поглављима. Њихов садржај се односи на праксе које су се примењивале и њихове евентуалне промене у другој половини 14. века, становништво и њихове обавезе према господарима.

Следећи део посвећен је путној мрежи и трговима, као и трговини, увозу и извозу која се интензивно одвијала на овим просторима.

Последњи део посвећен је државној управи кнеза Лазара, владарским приходима које је остваривао и новчаним емисијама које је издавао.

При писању рада коришћени су следећи извори: повеље кнеза Лазара, повеље и писма деспота Стефана Лазаревића, *Житије деспота Стефана К. Филозофа*, повеље краља Милутина, Стефана Дечанског, краља и цара Стефана Душана и цара Уроша, као и *Душанов законик*. Раније повеље садрже доста података на основу којих се може реконструисати слика средњовековне привреде. Садржај повеља кнеза Лазара разликује се од ранијих јер је изостављено одређивање обавеза становништва, али се на основу њих може добити доста информација о насељима, њиховом положају и међама. У *Житију*

деспота Стефана налазе се драгоцени подаци о изгледу државе кнеза Лазара. Поред тога од великог значаја за сагледавање начина обраде земље, чувања стоке, затим, трговачких односа, развоја рудника и заната пружају сачувана документа архива из Дубровника.

При писању првог дела *Политички успон кнеза Лазара* коришћени су радови М. Динића (*О Николи Алтомановићу*), М. Благојевића (*Државна управа у српским средњовековним земљама, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Територије кнеза Лазара на Косову, Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*), С. Мишића (*Хумска земља у средњем веку, Студије о средњовековном Полимљу, Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање владарске моћи*), М. Шуица (*Вук Бранковић, славни и велможни господин, Немирно доба српског средњег века – Властела обласних господара*). Ови радови старији и нови су од великог значаја за сагледавање сложених политичких прилика који су се одвијали на простору српске средњовековне државе. Захваљујући тим истраживањима приказани су планови и амбиције српске властеле, али и утицаји са стране из других држава. Како би се расветлили односи кнеза Лазара и босанског бана и краља Твртка и њихове заједничке акције, прво против жупана Николе Алтомановића, затим, учествовање у унутрашњим сукобима Угарске, као и борбе са Турцима, коришћене су монографије С. Тирковић *Историја средњовековне босанске државе*, Ј. Мргич *Доњи Краји – Крајина средњовековне босанске државе*. Њихова сарадња дуга две деченије имала је великог утицаја на проширење територија кнеза и његово учвршћивање на деловима некадашњег српског Царства. Поред ових, за однос кнеза Лазара и Угарске, односно са краљем Жигмундом коришћени су следећи радови: Б. Стојковски, М. Ивановић *Река Сава као граница између Србије и Угарске у средњем веку*, П. Рокаи *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, књига *Историја Мађара* (П. Рокаи ур.).

При обради одељка *Земљорадња и Сточарство* коришћена је монографија М. Благојевића *Земљорадња у средњовековној Србији*, која је обезбедила значајне податке добијене обрадом архивске грађе Дубровника, како би се расветлила пракса при обради земље, алати, затим, положај становништва, врсте биљака које су се узгајале на овим просторима. Велику допуну овим поглављима по питању положаја становништва, посебно Влаха и појединих занатлија, њихових обавеза и права представала новији рад С. Мишића *Српско село у средњем веку*. За описивање хидрографије, положаја река, речних прелаза и

права на употребу вода коришћени су подаци из истраживања професора С. Мишића *Коришћење вода у српским земљама* и *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*.

Поред података из књиге С. Мишића *Српско село у средњем веку*, при писању одељка о занатима највећу помоћ пружило је истраживање А. Фостиков *Занатство средњовековне Србије*, на основу чега је покушано да се прикаже разноврсност занатлија на територији државе кнеза Лазара, њихов положај и напредак и промене који су у овом периоду уочљиви.

Будући да рудници представљају најзначајнији извор прихода владара у овом периоду, бројност и одлике рудника који су били активни или су се у овом периоду отварали обрађени су преко следећих радова: С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук *Старо српско рударство*, М. Спремић *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*. Када су у питању путеви најзначајније дело је *Путеви у средњовековној Србији*, Г. Шкриванића, које се ослања како на писане податке, тако и на археолошке. У овом периоду приметна је и појачана трговина и размена производа, а главна литература на основу које је писано о увозу и извозу су радови Р. Ћук *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, М. Динић *Дубровачка средњовековна караванска трговина*. За приказ новчарства кнеза Лазара коришћена су истраживања В. Иванишевић *Новчарство средњовековне Србије* као и други радови.

І део - Политички успон кнеза Лазара

Средиште подручја које је држао кнез Лазар пре свих проширења чиниле су жупе Расина, Топлица и Ибар, затим Реке, Глбочица и Прилепац, место у коме је рођен, у околини Новог Брда. Временом је своју област проширио до Петруса и жупе Дубравнице.¹

На двору цара Уроша Лазар је био ставилац, а 1363. се први пут јавља са том титулом у документима, тако да почетак шездесетих представља време његовог пробоја. Наиме, ставиоци су биле младе велможе које су започињале каријеру на двору. Пре Лазара су то били Милош Војиновић 1333. и Војислав Војиновић 1350. на двору цара Стефана Душана.² Прибац, његов отац је био логотет, а потом и велики слуга, достојанство које су носили најугледнији људи на двору попут деспота Оливера и севастократора Бранка, родоначелника Бранковића. Са друге стране, оно што је додатно допринело учвршћивању његовог положаја је брак са Милицом, ћерком великог кнеза Вратка, преко које се повезао са Немањићима, како је то Константин Филозоф описао. Вратко је у време цара Стефана Душана учествовао као војсковођа у опсади Сера 1342. Почетком педесетих година 14. века носио је титулу великог кнеза, достојанство обновљено у време цара Стефана Душана. Поред њега велики кнез је још био и Војислав Војиновић који је то и остао до смрти 1363. Будући да је била доживотна, Лазар је титулу великог кнеза могао да добије од цара Уроша тек након смрти кнеза Војислава 1363.³ У повељи којом је извршена замена поседа између челника Мусе и великог кнеза Војислава Лазар је потписан као милосник. То је значило да је он већ у то време имао одређени политички утицај и да је могао да

¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Београд, 2001, 53.

² М. Благојевић, *Државна управа*, 35,125-126 (нап.26), С. Мишић, *Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање владарске моћи*, у: *Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године: тематски зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 20. до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шиљеговцу и Варварину*, ур. С. Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац, 2014, 7.

³ К. Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех) – изводи и Житије Стефана Лазаревића*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, 82; М. Благојевић, *Државна управа*, 32-33, 48-49, 52-53. К. Филозоф наводи да је Вукан, Немањин син имао сина жупана Дмитра (Давида), а овај Вратислава. Вратислављев син је био Вратко, односно отац кнегиње Милице. Након 1371. чињеница да је Милица потомак Стефана Немање постала је још занчајнија.

заштити интересе челника Мусе, који је био ожењен Лазаревом сестром Драганом.⁴ Годину дана раније је од Дубровчана добио поклоне заједно са логотетом Дејаном и Гргуром Голубовићем због учествовања у склапању мира у Оногошту, између Дубровника и цара Уроша, што упућује на то да је активно учествовао и у дипломатским преговорима.⁵

Ситуацију у подељеном Царству додатно је закомпликовало уздизање младог жупана Николе, сина великог жупана Алтомана, брата великог кнеза Војислава Војиновића. Алтоман је имао титулу великог жупана коју је добио као царски намесник, док је Никола, будући да није био у царској служби, добио наследну титулу жупана. Изненадном смрћу великог кнеза Војислава Војиновића 1363. пружила се могућност осталој властели да заузме његов положај. Пред крај живота држао је у својим рукама територију која се простирала од Дрине до Косова и на северу од Рудника до мора,

⁴ М. Благојевић, *Државна управа*, 53, 124-126, 182. Ради се о повељи од 15. јула 1363. којом се челнику Муси предаје град и жупа Брвеник у замену за град и жупу Звечан. Други милосник је био велики кнез Војислав Војиновић, у чијем је интересу било да се поседи замене.

⁵ С. Ћирковић (ур.), *Историја српског народа I*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 578-582. Велики кнез Војислав Војиновић, био је најмоћнији човек у српској држави крајем педесетих и почетком шездесетих година. Званично, стајао је на страни младог цара Стефана Уроша, али је за то време стицао и проширивао своје поседе. Од великог значаја је било преузимање територија преминулог брата, Алтомана, што је довело до сукоба међу наследницима у наредној деценији. Након смрти челника Димитрија 1359. преузео је његове поседе – жупе Дабар, Дрину, Гацко и Рудине, проширујући значајно своју област. Због његових амбиција вођен је рат са Дубровником. Наиме, након склапања Задарског мира 1358. Дубровник је признао врховну власт угарског краља уместо Венеције. Тиме је српска држава, односно област кнеза Војислава била у додиру са Угарском и са јадранске обале. Кнез Војислав Војиновић је повео рат са Дубровачком Републиком не би ли освојио Стон и Пељешац, раније централна места хумских кнежева. Сукоби су почели 1358. ометањем дубровачких трговаца у приморју, а Дубровник је објавио рат средином 1361. године, затим су прекинули трговачке односе са областима кнеза Војислава и забранили извоз соли. У рат је био увучен још један трговачки град, Котор. Међутим, ни уз помоћ Котора кнез није успео да заузме Стон и Пељешац, па је ратовање је сведено на економско исцрпљивање обе стране. Преговоре о миру су покренули Дубровчани обраћајући се најугледнијој властели која би могла да утиче на окончање рата. Миром у Оногошту, 22. августа 1362. који је потписао цар Урош, стављена је тачка на амбиције кнеза Војислава. Стон и Пељешац су остали на дубровачкој страни, али му је уступљен светодмитарски доходак. Током овог сукоба послушност српском цару су отказали Балшићи у Зети, који су ушли у ред дубровачких грађана.

укључујући жупе Требиње, Конавле и Драчевицу, а неко време је поседовао и Попово поље. Неколико година по смрти кнеза Војислава Војиновића, жупан Никола је повео успешан рат против Гоиславе, Војислављеве удовице и њене деце и заузео њихове области. У јулу 1367. он већ је поседовао Рудник, док је Гоислава била приморана да напусти своје области. Наредних година водиле су се борбе између жупана Николе и кнеза Лазара за превласт над овом важном облашћу.⁶ У међувремену, Мрњавчевићи су радили на јачању свог положаја у Царству. Године 1365. Вукашин постаје краљ и званично савладар цара Уроша, а његов брат, деспот Угљеша августа или септембра те године преузима власт у Серу од бивше царице Јелене.⁷

Када се говори о непријатељству великог кнеза Лазара и жупана Николе Алтомановића треба узети у обзир и једну епизоду о којој говори Мавро Орбин. Како он наводи, дошло је до савеза цара са великим кнезом и жупаном како би сукобили са Мрњавчевићима. То се десило на Косову 1369. али су савезници лоше прошли: кнез је побегао оставивши цара и жупана. Том приликом Алтомановић је претрпео тежак пораз, а самог цара су заробили. Орбин објашњава да их је завист спојила да под окриљем цара нападну ову моћну браћу. Будући да су га Мрњавчевићи потиснули, цар се вероватно надао да би прикључивањем нападу могао да ојача своју позицију у Царству. Зна се и да су жупан и цар били у добрим односима, а сукоб са кнезом око Рудника се догодио касније, као и коалиција Мрњавчевића и Балшића против жупана.⁸ Како је био рањен или

⁶ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Српска краљевска академија, Посебна издања, друштвени и историјски списи, књига 40, Београд, 1932, 22; ИСН I 578-581, 591; С. Мишић, *Хумска земља*, DBR International Publishing, Београд, 1996, 64-66; М. Благојевић, *Државна управа*, 51-52; Д. Радичевић, А. Цицовић, *Типар кнеза Лазара са Рудника*, у: Старинар, књ. LXVI/2016, ур. М. Кораћ, Археолошки институт Београд, Београд, 2016, 161-171; М. Шуица, *Вук Бранковић, славни и велможни господин*, Еволута, Београд, 2018, 29-30. Рудник је посебно важна област, јак привредни и економски центар, где је жупан могао да кује сопствени новац. О томе да је овом облашћу управљао жупан Никола, али и његов отац раније, сведочи надгробна плоча непознатог властелина из Честина. Недавно је археолошким истраживањима на Руднику пронађен типар кнеза Лазара са његовим породичним грбом и натписом: *Ово је милост господина кнеза Лазара све српске земље*. Уз то пронађен је и новац кнеза Лазара, али и новац два угарска краља, Карла Роберта и Жигмунда Луксембуршког, који указују на присуство Угарске у овим крајевима.

⁷ ИСН I, 586-588.

⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Српска књижевна задруга, Београд, 1968, 50; ИСН I, 592.

после пораза свакако ослабљен, жупану је кнез Лазар убрзо накратко преотео Рудник, а Санко Милтеновић жупу Конавле.⁹ Недавно је откривен споменик Драгослава Васиљевића, односно презвитера Стипана (Стефана), на локалитету Црквине у рудничкој Каменици који би могао да потврди овај догађај. Део текста гласи: *А овде је место покоја слуге божјијег презвитера Стипана званог мирски Драгослав Васиљевић. Погибе у данима цара Уроша, а у држави кнеза Лазара.* Будући да је цар умро пред крај 1371, а да је кнез Лазар освојио Рудник после 1369, Драгослав је могао да настрада или у сукобу на Косову или у борбама око рудничке области између жупана и кнеза, тако да се натпис на споменику односи на период између 1369. и децембра 1371. године.¹⁰ Напослетку, пропаст овог подухвата даје одговор на питање зашто до трајнијег савеза између Лазара и Николе није дошло. После овог неуспеха и почетка сукоба, Лазар се окренуо Бранковићима. Савез са овом угледном породицом учвршћен је 1370/1371. удајом ћерке великог кнеза Маре за Вука, сина севастократора Бранка.¹¹

⁹ М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века – Властела српских обласних господара*, Службени лист СРЈ, Београд, Ужице: Рујно, 20-21, С. Мишић, *Хумска земља*, 68. Санко Милтеновић је настрадао у сукобу са Николом Алтомановићем негде између јула 1370. и јула 1372.

¹⁰ Ненад Карамиджковић, *Споменик прича причу – средњовековни надгробник из рудничке Каменице*, у: *Рудник и Венчац са околином, Тематски зборник радова са научног скупа одржаног 21. октобра 2017. године у Народном музеју у Аранђеловцу*, (ур.) С. Мишић, Д. Радичевић, М. Шуица, Народни музеј Аранђеловац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофски факултет - Универзитет у Београду, Аранђеловац, 2018; 253-255.

¹¹ М. Шуица, *Вук Бранковић*, 21-24, 26, 30, 32-34, 61. Породица Бранковића, односно најстарији познати предак Вука, жупан Младен у време краља Милутина, касније од Стефана Дечанског постаје војвода. О његовом брату Николи нема пуно података. Младенов син, Бранко био је севастократор, мада није познато када је добио то звање. Његова сестра Ратослава била је удата за жупана Алтомана. С обзиром на то да се титула севастократора, преузета по оснивању царства из Византије, додељивала само најужој царској родбини, а и како је познато да му је отац био у служби и краља Милутина и Стефана Дечанског, и да је при том напредовао, велика је вероватноћа да јесу били у родбинским везама са владарском породицом. Севастократор Бранко се преко своје деце повезивао са новим моћницима. Никола Радоња био је у браку са сестром Вукашина и Угљеше, Јеленом. Други син Гргур био је ожењен извесном Теодором, а ћерка Теодора удата за Ђорђа Топију, који је управљао околином Драча, док је најмлађег сина Вука оженио ћерком кнеза Лазара, Маром.

У септембру 1371. дошло је до сукоба са турском војском који ће имати трајне последице по српску државу. Страдањем Мрњавчевића, у боју на Марици код Черномена, двојице најутицајнијих људи на двору, а убрзо потом и смрћу цара, омогућено је уздицање других обласних господара, као некада после смрти великог кнеза Војислава.¹² Да је то је било од пресудног значаја и за јачање кнеза Лазара показале се током седамдесетих година. Марко, Вукашинов син који је након Маричке битке наследио краљевску круну, није имао никаквог утицаја међу осталим обласним господарима и настојао је да задржи територије које је некада поседовао његов отац. Заједно са браћом наставио је да управља из Прилепа узаном територијом у западној Македонији. Појавили су се и нови обласни господари Драгаши, деспот Јован и господин Константин. Запосели су територије у северној Македонији, као и жупе Прешево, Врање, Иногосте. Најзначајнија два града ове области били су Охрид и Штип. Охрид је након септембра 1371. присвојио жупан Андрија Гропа. Ђурађ Балшић се одрекао некадашњег савеза са настрадалим Мрњавчевићима разводом од Оливере и склапањем новог брака са Теодором, ћерком деспота Дејана. Одмах је заузео град Призрен, који је Алтомановић покушавао да преотме, али без успеха. Жупану је пошло за руком да освоји тврђаву Звечан, која је раније припадала његовом стрицу, а касније је враћена цару Урошу. Звечаном је неко време управљао царев челник, Милош Повика све до сукоба са жупаном.¹³

Венеција је након пораза од стране Угарске и поред потписивања Задарског мира (1358) била и даље заинтересована за источни Јадран, а пошто је савез са Николом Алтомановићем пропао, првом наредном приликом је покушала да заузме Котор (1378), који је од 1371. признавао врховну власт угарског краља. Такође, Млетачка република није имала подршку градова на јадранској источној обали. Током претходног рата, сами градови су се првом приликом побунили и протерали Млечане. Склапање савеза са жупаном који има тако велике територије под својом управом и утицај био им је од велике користи.¹⁴ У два писма упућена угарском краљу Дубровчани су извештавали о

¹² Битка на Марици се догодила 26.9.1371, а 4.12.1371. умире цар Урош.

¹³ ИСН I, 601; М. Благојевић, *Државна управа*, 237; М. Шуица, *Вук Бранковић*, 59-60.

¹⁴ П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, Cluj, Београд, 2002, 65.

преговорима жупана и Венеције. Време и садржај ових писама говоре о озбиљности преговора, али и о амбицијама жупана да освоји Стон и Пељешац.¹⁵

Коалиција формирана против жупана последица је сарадње Венеције са Алтомановићем и Балшићима. Венеција је била највећи супарник угарске краљевине на источној обали Јадрана што је кнезу Лазару и бану Твртку обезбедило помоћ Угарске. О њеном стварању говори Мавро Орбин. Према његовим речима до организовања је дошло након што је после састанка са кнезом жупан покушао да га убије. Кнез Лазар онда шаље посланика угарском краљу нудећи му 10 000 литара сребра за војну помоћ, а са друге стране преговара и са баном Твртком. Краљ Лајош је послао мачванског бана Николу Горјанског са војском од 1 000 копљаника. Касније су се породице Хребелјановић и Горјански повезале брачном везом – кнежева ћерка Теодора удала се за бановог сина, Николу II Горјанског. Добијањем подршке Угарске, кнез Лазар ушао је у ред вазала угарског краља. Босанску војску предводио је бан, а српску кнез. У коалицију нису ушли ни Дубровчани, ни Балшићи. Тако је извршен пробој у Алтомановићеве земље са три стране: са запада бан Твртко, са севера мачвански бан Никола Горјански, а са истока кнез Лазар. Жупан се склонио у Ужице где га је под опсадом држао кнез Лазар све до предаје. Након што су га заробили, жупана је наводно ослепео Стефан Мусић, уз одобрење кнеза Лазара. Требиње, Конавле и Драчевицу преузимају Балшићи; кефалија Радич Ђурђевић је са Андријом Паштровићем ушао у Требиње и Конавле. Све ово догодило се у периоду између 1. септембра 1373. и 30. новембра 1373. када Ђурађ Балшић издаје повељу у којој помиње да поседује Требиње, Конавле и Драчевицу.¹⁶

¹⁵ J. Gelcich, *Monumenta Ragusina. Libri reformatorum. Tomus IV, A. 1364-1396*. Academiae scientiarum et atrium slavorum meridionalium, Zagrabiae 1896, 139-140; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 23-24; Ј. Тадић, *Писма и упутства дубровачке републике, Књ. I*, Српска краљевска академија, Београд, 1935, 274-275; С. Мишић, *Хумска земља*, 69 - У писму од 16. маја 1373. Дубровчани се жале краљу Лајошу на коалицију против њихове Републике. Ту се први пут помињу преговори Венеције са Балшићима и Алтомановићем. Наредно писмо, из истог месеца, казује нешто више: Венеција тражи њихову помоћ у борби са Угарском и Франческом Караром из Падове. Као награду, Ђурађ Балшић би добио Котор и Драч, а Алтомановић Стон и Пељешац. Венеција би напала Дубровник са мора, а ова двојица са копна.

¹⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 61; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 25-27; Ј. Калић, (ур.), *Историја српског народа II*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 26; М. Благојевић, *Државна управа*, 265; М.

Да није дошло до савеза Венеције и Алтомановића, чиме је жупан окренувши се угарском непријатељу изгубио подршку краља Лајоша, кнез и бан не би добили неопходну помоћ и подршку у борби против жупана. Успех овог подухвата допринео је даљем ширењу територија бана и кнеза који су међусобом поделили велику област жупана Алтомановића. Твртко је од жупанових области заузео горње Подриње, Гатачко поље, средњи ток Пиве и Таре, долину Тихотине, средњи и доњи ток Лима и Рзава, а кнез Лазар делове од Рудника до Косова, тако да су им се територије сада граничиле. Бан је касније од Балшића преузео Требиње, Конавле и Драчевицу. Босанској држави припали су Добрун, Вишеград, Пљевља, Пријепоље и Милешевац. Сенице су припале кнезу Лазару, што се види и из податка да је 1388. ту запленио тканине дубровачким трговцима. У Дабру кнез је држао Радоиње и манастир Св. Николе, што је значило да је извршена подела жупе Дабар. Жупа Црна стена ушла је у састав босанске државе, а Комарани су припали Вуку Бранковићу. Он је већ 1376/7. заузео је Скопље, а након смрти Ђурђа I Балшића 1378. и крајеве у Метохији укључујући Призрен, Дечане и Пећ. Вук ће додатно проширити своју област након погибије кнеза Лазара. Од његових наследника је до 1391. одузео тврђаве Звечан и Јелеч као и насеља Глухавицу и Сеницу, а поред тога жупе Хвостно и Кујавчу, као и долину горњег тока Ибра. Северно и западно од дела Лима који је улазио у састав Вукове области након ових измена ишла је граница са босанском државом. Граница са Бранковићима ишла је код села Закут и села Вранин Дол и Трнава, који су припадали Бранковићима и даље преко Копаоника.¹⁷ Након пораза Алтомановића, своју област су сигурно проширили и Мусићи, као савезници кнеза Лазара. Њихове територије у највећем обиму простирале су се око средњег тока Ибра, доњег и средњег

Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову*, у: исти, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, 299, нап. 78.

¹⁷ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Српска књижевна задруга, Београд, 1964, 135; М. Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову*, 291; М. Благојевић, *Подриње између српских средњовековних држава*, у *Дрина*, М. Благојевић и др., Завод за уџбенике и наставна средства Београд, Завод за уџбенике и наставна средства српско Сарајево, Београд, 2005, 44; М. Благојевић, *Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији*, Отисак из публикације: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост и будућност (научни скупови САНУ, књига СХV, одељење друштвених наука књига 28)*, ур. К. Михаиловић, САНУ, Београд, 2007, 16-18; С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2012, 60-61, 70-75.

тока Рашке, горњег и средњег тока Лаба. Поседовали су два рудника Копориће и Остраће, као и два Брвеника, један на Ибру, други на Лабу.¹⁸

Кнез Лазар је већ 1375. поново покренуо и окончао преговоре са Васељенском патријаршијом и за новог патријарха изабран је Јефрем. Отприлике деценију пре њега преговоре о измирењу је започела бивша царица, удовица цара Стефана Душана, монахиња Јелисавета, а преговоре је наставио њен наследник у Серу, деспот Угљеша. Међутим, преговоре је завршио кнез који је убрзо након измирења са Васељенском патријаршијом отпочео изградњу своје задужбине, манастира Раванице.¹⁹

Треба истаћи да је средином седамдесетих година 14. века, након Маричке битке, смрти цара Уроша и пораза жупана Николе Алтомановића истицање сродства кнеза Лазара са Немањићима постало је још значајније. Родбинска веза са Немањићима ишла је преко његове супруге Милице, која је била потомак Вукана. Повезивањем са *светородном лозом* осигуравало је водеће место међу обласним господарима, али је требало и да спречи могућност да се појави нови обласни господар који би могао да угрози његову позицију. На сличан начин поступао је и босански бан Твртко који се 1377. године крунисао за краља.²⁰

¹⁸ М. Копривица, *Успон и моћ властеоске породице Мусић*, у: *Власт и моћ*, 99, 101.

¹⁹ ИСН II, 12-17; М. Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову*, 288. На његов захтев је сазван сабор у Пећи 1375. на коме је за патријарха изабран Јефрем, који је највероватније био византијски избор.

²⁰ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 136-138; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Српска књижевна задруга, Београд, 2011, 288-292; М. Благојевић, *Подриње између српских средњовековних држава*, 44. Твртково крунисање 26. октобра 1377. на Митровдан резултат јачања централне власти у Босни. Позивајући се на сродство са Немањићима, будући да му је краљ Драгутин прадеда, преузео је име титуларно име Стефан. Босанска држава тада је обухватала територије којима су управљали српски краљеви, на којима је живело православно становништво. Поред тога, ту су се налазили важни духовни центри, пре свега манастир Милешева, затим Ораховица и Добрун, као и области на основу којих је могао од Дубровника да потражује некадашњи искључиво краљевски/царски трибут. Тиме су се стекли услови да се без већих побуна прогласи за *по милости Божијој краља Србљем, Босни и Поморју и Западним странама*. Његовом крунисању нису се противиле ни Угарска, Венеција и Дубровник. Тврткова круна односила на српске области које је освојио после 1373. а не и на области кнеза Лазара.

Кнез Лазар је управљао деловима између Дрине и Рудника, од Звечана до Сјенице и Бродарева, обухватајући средњи ток Лима и већи део долине Увца. Његова држава се са друге стране простирала до планина Мироч и Дели Јован, укључујући Ниш и вероватно Пирот. У исправама он је *благоверни кнез Лазар, самодржац све српске земље* (1379), *Ја у Христу Богу благоверни и самодржавни господин Србљем и Подунављу Стефан кнез Лазар* (1380). Недуго после крунисања краља Твртка, кнез Лазар је 1379. проширио територију протерујући Радича Бранковића на северу и унео ову област у титулатуру под називом *Подунавље*.²¹ Убрзо је дошло до још једне промене: патријарх Јефрем напустио је место црквеног поглавара, а уместо њега устоличен је патријарх Спиридон. Промена патријарха може имати везе са недавним крунисањем босанског краља. Нови патријарх је прихватио кнеза Лазара као јединог владара на просторима некадашњег српског царства. Кнез је том приликом посебним обредом крунисан и дато му је владарско име *Стефан*. По угледу на своје претходнике постао је ктитор и највише дарова поклонио је Хиландару и Раваници. Кнез је поред свог породичног грба истицао и грб Немањића, а усвојио је и у титулатуру унео одреднице као што су *самодржац, господин*.²²

Од 1387. године у титулу се укључује и одредница *Поморје*. Иако није имао никаквог поседа у приморју, његов утицај је до овог тренутка порастао да се осећао и на Јадранској обали. Због тога је у тој исправи, издатој 1387. дубровачким трговцима, унет и термин *владаније*. Тиме је обезбеђена формално-правна основа на основу које је кнез могао да издаје гаранције трговцима као некада цар Стефан Душан. Са друге стране, краљ Твртко је у повељи коју је издао дубровачким трговцима (1378) потписан као *Стефан Твртко в Христа Бога краљ Србљем и Босни и Приморја*. Овде се види да је термин *Поморје* заменио термином *Приморје*, којом је називан део јадранске обале који је улазио у састав босанске краљевине. На тај начин направљена је разлика између територија које су припадале Босни и оних над којима је кнез Лазар имао утицаја.²³

²¹ Више о томе у: М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, у: исти, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, 303-314; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 303.

²² М. Благојевић, *Државна управа*, 32-33, 48-49, 52-53.

²³ Више о томе у: М. Благојевић, *„Владаније“ кнеза Лазара у Приморју* у: исти, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, 315-333; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 304-309.

Криза коју је Твртково крунисање могло да изазове, превазиђена је сменом патријарха и проглашењем кнеза Лазара за легитимног владара. Тренутак када је добио подршку цркве да се прогласи наследником Немањића био је најважнији чин у обезбеђивању његове позиције. Уједно, кнез није намеравао да своју државу проширује на штету босанског краља, нити је краљ Твртко претендовао на кнежевe области. Краљ Твртко је у оквирима босанске државе већ имао довољан део некадашње српске краљевине на основу кога се и крунисао. Правац ширења обе државе након 1377. ишао је у смеру ка територијама угарске краљевине.

Почетком осамдесетих година 14. века јављају се немири у суседној Угарској. Краљ Лајош I је умро без мушког наследника па је тако од великог значаја била удаја његове ћерке Марије, што је довело до поделе међу угарском властелом. Пре смрти, краљ јој је уговорио брак са Жигмундом Луксембуршким, али је његова воља занемарена и удата је за напуљског краља. Јелисавета, њена мајка и палатин Никола Горјански планирали су да је удају за Луја Орлеанског, брата француског краља Шарла V. У спољној политици ово би оставило великог трага: раскид са римском куријом и приклањање авињонској, као и раскид са Немачким царством, пошто је краљ Лајош претходно верио Марију са Жигмундом, сином немачког цара Карла IV. Против краљице Јелисавете и палатина Николе Горјанског побунила се како властела, тако и црква. Њих је предводио Павле Хорват, загребачки бискуп. На његовој страни била су и његова браћа Ладислав и Иваниш Хорват, мачвански бан као и приор Вране Иван Палижна. Они су издејствовали да се Марија уда за рођака, напуљског краља Карла III (1381-1386), али је убрзо Горјански организовао његово убиство и Хорватима одузео поседе. Ово је изазвало отворену побуну и сукобе 1386. у Славонији и Далмацији. Током битке код Горјана, палатин је настрадао, а обе краљице су заробљене.²⁴

Краљ Твртко издао је повељу дубровачким трговцима 10. априла 1378. док кнез Лазар и после њега Вук Бранковић издају повеље 9. и 20. јануара 1387.

²⁴ П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, 71; Ј. Мргић, *Доњи Краји- Крајина средњовековне Босне*, Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањалуци, Историјски институт у Бањалуци, Београд, 2002, 73-74. У време ових превирања у Угарској, босански краљ је проширио своје поседе. Западни Хум са тргом Дријева је ушао у састав Босне до краја 1382, а три године касније добио је град Котор. Битка код Горјана одиграла се 25. јула 1386. године.

Међутим, после бурне 1386. године Жигмунд се ипак појавио као претендент на угарски престо почетком наредне године и крунисао се за краља. У овом периоду, краљ Твртко помаже побуњеницима Хорватима против краља Жигмунда – даје им град Добор у Усори и војну помоћ како би одатле вршили упаде у Славонију. Убрзо по уласку Хорвата у Загреб, градови Омиш и Клис су признали врховну власт босанског краља. Врхунац проширења босанске власти у Хрватској и Далмацији био је 1390. када су се Босни прикључили и Сплит, Шибеник, Трогир, Брач и Хвар, а граница је била река Зрмања и Карински залив.²⁵

Мачва је током осамдесетих година представљала подручје на коме су се сукобљавали кнез Лазар и угарски краљ Жигмунд. Северна граница Мачве била је ограничена реком Сава чији се ток пружао 5-10 км јужније него данас. Некадашње корито Саве налазило се на простору данашње Засавице, а од Глушаца до Дреновца у кориту Битве. Сава није мењала свој ток од Шапца до Бељина, на западу је граница била река Дрина и то од данашње Лознице до Црне баре на северу; на истоку је граница ишла од Медошевца до Конатице и обухватала села на десној обали Колубаре. Јужна граница пружала се долином Тамнаве и средњим и доњим током Јадра. Област око Ваљево никада није улазила у састав угарске краљевине.²⁶

Попут босанског краља и кнез Лазар је давао подршку анжујској страни у сукобу око угарске круне, али о директном учешћу Срба у сукобима нема података пре јула 1386. године. Вазал претходног угарског краља отказао је послушност и искористио новонасталу ситуацију како би освојио нове територије. Сматра се да је кнез најкасније до 1381. године освојио поседе у Мачви и Битви, јер те године издаје повељу Раваници и

²⁵ П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, 72; Ј. Мргић *Доњи Краји*, 74-75. Босански краљ је послао војску на челу са војводом Хрвојем и његовом братом Вуком. Они су поред управљања војском вршили и дипломатске преговоре у име краља заједно са Влатком Вуковићем. Ступили су у контакт и са напуљским краљем, малолетним Ладиславом, сином убијеног Карла II. Још један претендент на угарски престо, именован је Хрвоја и Вука бановима Хрватске и Далмације.

²⁶ М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, у: *у: Ваљево - постанак и успон градског средишта: саопштење са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљево у историјским изворима, одржаног 8-10. октобра 1993. године у Ваљеву*, С. Бранковић (ур.), Народни музеј Ваљево, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, Ваљево, 1994, 79-81, 83-84.

дарује села у Мачви. Најсевернија тачка јужно од Саве, где су и вођене борбе између кнеза Лазара и краља Жигмунда била је жупа и град Битва, на истоименој реци. Услед честих поплава и ратовања на овим просторима данас је од 17 села које је кнез Лазар даровао Раваници познато само место Дреновца. Заједно са краљем Твртком помагао је браћи Хорват и њихова страна је претрпела пораз лета 1387. када им је супарник био мачвански бан Никола Горјански Млађи. У пролеће наредне године кнез је покушао да преотме тврђаву Голубац.²⁷ Његови односи са Жигмундом били су лоши и почетком 1389. када је вероватно био принуђен да се због опасности од Турака измири са Угарском. Уз помоћ свог зета, мачванског бана Николе Горјанског Млађег успео је да среди односе са Жигмундом и призна његову власт. Борбе око Мачве настављене су и након смрти кнеза Лазара.²⁸

Док су се Србија и Босна укључивале у сукобе око угарске круне помажући побуњенике, поново се јавила опасност од Турака. Још 1380. године Турци су доживели пораз на Дубравници код Параћина, када је победу однела кнежева страна коју су предводили Цреп Вукославић и Витомир.²⁹ Турске нападе није избегла ни босанска краљевина, која је однела победу 1388. године код Билеће. Наиме, у току те године Лека Дукађин и његов брат Павле, који су имали поседе на територији Алабаније обавестили су Дубровчане о њиховом измирењу са Турцима. Следећи који се споразумео са Турцима био је Ђурађ II Страцимировић, зет кнеза Лазара. Две године раније, његов стриц Балша II Балшић је настрадао у борби против Турака.³⁰

²⁷ М. Благојевић, *Насеља у Мачви*, 84; В. Stojkovski, М. Ivanović, *Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem веку*, у *Rijeka Sava u povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavanskom Brodu 18-19. Listopada 2013.* ур. В. Ostajmer, Slavanski Brod: Hrvatski institute za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb, 2015, 96-97. Кнез је даровао Раваници 14 села у Мачви и још 17 у Битви.

²⁸ П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, 72-73, В. Stojkovski, М. Ivanović, *Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem веку*, 97-98. Познато је да је Жигмунд спремао напад на Србију у фебруару. Посредник у преговорима је био Никола Горјански Млађи, зет кнеза Лазара. После Косовске битке Иваниш Хорват је заузео Мачву и Белин, али их је убрзо Горјански преотео.

²⁹ ИСН II, 42.

³⁰ М. Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову*, у: *Немањићи и Лазаревићи*, 296-300, М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 300-301. Касније је како би се ситуација

Године 1386. и султан Мурат (1362-1389) и велики кнез Лазар су се спремали за окршај, али је нејасно шта се заправо догодило код Плочника. Различити извори описују другачије верзије, од тога да се Мурат повукао са војском, да је само кренуо у поход и освојио Ниш или да су од борбе одустали и Мурат и кнез Лазар. У Орбиновом *Краљевству Словена* стоји да је Мурат одустао од борбе након што је видео удружену војску кнеза и Вука Бранковића и да је покушао да освоји Приштину на јуриш, али да је и од тога одустао и вратио се не остављајући велике последице. Ипак, турско освајање Ниша том приликом, стратешки важне тачке, било је од великог значаја за даљи развој догађаја.³¹

До обрачуна између две војске дошло је 28. јуна 1389. године у коме су и кнез Лазар и султан Мурат изгубили живот. Нешто раније, Турци су већ заузели Сер (1383), Бер (1385/6), Солун (1387).³² Кнез Лазар је поред српске властеле имао помоћ и босанског краља Твртка који је послао војводу Влатка Вуковића.³³

Већ на јесен 1389. угарски краљ је кренуо у напад на територије које су до недавно биле под управом кнеза Лазара и том проликом нападнути су Борач, Честин и Некудим, али се Жигмунд почетком децембра нашао у Темишвару.³⁴ Раније се ово тумачио као напад на малу и незаштићену земљу, међутим утврђено је да је ово била пракса која се примењивала и раније када су у питању били крунски феуди, односно оне територије које су угарски краљеви сматрали својим. У новијим расправама је ово питање проширено. Наиме, у исправама угарски краљ присваја су српске територије које су јужније од Мачве и Браничева, па се поставља питање да ли се краљ позивао на још раније догађаје – да ли

смирила, сам Ђурађ захтевао помоћ од Дубровника како би дошло до помирења са Босном, која се окренула против Зете након турског напада. Преговори су окончани марта 1389. неколико месеци пред Косовски бој. Не зна се да ли је Ђурађ учествовао у боју на страни свог таста, са којим је био у савезу најкасније од 1386. када се оженио Јеленом, Лазаревом ћерком.

³¹ М. Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову*, 296; М. Шуица, *Вук Бранковић*, 84-90.

³² ИСН II, 40.

³³ ИСН II, 44; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 160.

³⁴ Б. Стојковски, *Српско-угарске везе 1389-1402*, у *Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба*, ур. С. Мишић и Д. Јечменица, Народни универзитет у Трстенику, Народна Библиотека *Јевгенија*, Филозофски факултет у Београду, Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник, 2014, 40.

је у питању мираз ћерке краља Беле III или уношење Србије у угарску титулатуру након сукоба Стефана Немањића и Вукана. Друга ствар је помињање побуњених Срба у документима, што је деловало нелогично, ако се пред Косовску битку кнез Лазар измирио.³⁵ Могуће је да се заправо радило само о краткотрајном примирју јер се из исправе од 7. јула 1389. види се да Жигмунд није обавештен о исходу битке, а познато је да је кнез Лазар оставио део војске у случају да Угарска крене у напад.³⁶ Судаћи по догађајима убрзо након битке преговори су још увек били у току, дошло је до краткотрајног примирја, тако да то није могло да има већег утицаја на однос краља Твртка и кнеза Лазара.

На основу претходних страница могу се издвојити фазе ширења области кнеза Лазара. Почетна фаза била би у време док је на двору био ставилац и када је у свом поседу имао жупе Расину, Топлицу, Ибар, Реке, Глбочицу, као и област око Новог Брда са Прилепцем. Већ тада је имао важну улогу на двору, што се види по томе да је учествовао у преговорима пре склапања мира у Оногшту (1362), а и био је један од милосника приликом замене поседа између кнеза Војислава Војиновића и челника Мусе. Друга фаза се одвијала неколико година након смрти великог кнеза Војислава Војиновића када добија титулу великог кнеза. Ова фаза се завршава поразом Алтомановића и поделом његове области између кнеза Лазара, босанског бана, Балшића и Вука Бранковића. Тада је територија кнеза добила највеће проширење, а кнез је због добијене помоћи из Угарске постао вазал краља Лајоша I. Након Маричке битке и смрти цара Уроша 1371. пораз

³⁵ П. Рокаи, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука 9, Београд, 1996, 145–150; Ђ. Харди, *Прилог расправи о угарском нападу на Србију после Косовске битке*, у *Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба*, 83-92. П. Рокаи објашњава да се ради о устаљеној пракси јер су, са позиције угарских краљева, то њихови феудални поседи и наводи примере из прве половине 14. века. Наиме, 1311. након смрти Амадеа Абе Карло Роберт је повео рат против његових синова како би повратио поседе које му је уступио на управу, касније напад војске Лајоша I на поседе преминулог палатина Виљема Дугета. Ђ. Харди се надовезује на ову расправу и претпоставља да је Жигмунд, поред тога што је у јулу 1389. послао Горјанског на преговоре са Бранковићем, преговарао сигурно и са кнегињом Милицом, али да ти преговори нису били успешни. То би објаснило зашто се Срби помињу у угарским документима као побуњеници. Овај став се поклапа и са ранијим ставом В. Трпковића да је неуспех преговора био повод за напад.

³⁶ Б. Стојковски, *Српско-угарске везе 1389-1402*, 41; В. Stojkovski, М. Ivanović, *Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem veku*, 98.

жупана Николе и преузимање великог дела његових области био је одлучујући тренутак за преузимање водећег места међу обласним господарима. Покретањем решавања спора са Васељенском патријаршијом 1375. године његова позиција је и потврђена. Последњу фазу представља проширење на северу – протеривање Растислалића и присвајање Браничева, затим, освајање дела Мачве почетком осамдесетих, те наставак борби за превласт са Угарском у овој области.

Кнез Лазар је током година градио свој положај повезујући се са *светородном лозом* Немањића, преузимајући постепено од њих симболе власти, а све то уз сарадњу и подршку цркве коју је задобио средином седамдесетих година 14. века. Поред тога, значајни су и бројни бракови које је уговарао и на тај начин склапао савезе. Ипак, оно што га је свакако издвајало од осталих је величина територије којом је управљао. Још једна важна чињеница коју треба нагласити је померање тежишта државе ка северу, што ће се и у време Деспотовине наставити.

II део – Привреда у држави кнеза Лазара

Основу привреде у срдњем веку чинила је земљорадња будући да се највећи бој људи бавио управо узгајањем житарица. Поред тога, ту је и узгајање стоке, неопходне у исхрани, али коришћене и као помоћ при обради земље, за транспорт људи и робе, као и за производњу одевних предмета. Занатвом се бавио јако мали број људи, али су се временом технике мењале, што се највише примећује у металургији. Рударство у 14. веку постаје кључно за развој привреде и трговине, а нарочито у другој половини 14. века услед све веће експлоатације и отварања нових рудника у држави кнеза Лазара.

Рељеф и клима

Већим делом државе кнеза Лазара доминирају планине, које се деле на три велике групе Родопске, Карпатско-балканске и Динарске. Планински врхови углавном не прелазе 2 000 м надморске висине. Родопске планине пружају се у Бугарској и Северној Македонији, а настављају се на територији Србије. Простиру се у Шумадији, као и између Ибра и Мораве. То су планине: Дукат, Коћура, Бесна Кобила, Варденик, Чемерник, Руј-планина, Селичевица, Сталаћка брда (Мојсињска и Послонска планина), Буковик и Ресавски хумови, затим Кукавица, Видојевица, Јастребац, Јухор, Црни врх. Карпатско-балканске планине формирале су три венца на територији Србије, а пружају се највећим делом у Румунији и Бугарској. Овој групи припадају Звишке, Хомољске, Бељаница, Кучајске, Ртањ, Озрен, Девица, Сува планина (унутрашњи венац), Шомрда, Стол, Велики Крш, Црни врх, Тупужница, Тресибаба, Сврљишке планине (средишњи венац) као и Мироч, Велики Гребен, Дели Јован и Стара планина (спољашњи венац). Динарске планине се пружају у западном и јужном делу државе, а простиру се од Словеније на северу преко Хрватске, Босне и Херцеговине, Србије, Црне Горе до Албаније на југу. То су планине: Златар, Златибор, Тара, Копоник, Проклетије, Чемерно, Голија, Жљеб, Хајла.

Пре неколико стотина година ови простори били испуњени пашњацима, шумама, као и чистијим и водом богатим рекама што је погодновало развијању биљног и животињског света. У долинама река налазила су се најплоднија подручја за земљорадњу – низије. У *Житију деспота Стефана* Константин Филозоф напомиње да су и градови у држави кнеза Лазара били добро снабдевени водом, што је било од пресудног значаја за њихов опстанак.³⁷

Највеће реке су Дунав и Сава на северу, које се делом налазе у држави кнеза Лазара представљају природну границу ка северу, затим, Дрина која је граница са босанском државом, Лим који тече кроз обе државе. У унутрашњости су највеће реке Велика, Западна и Јужна Морава, затим Ибар, Тимок, Нишава и Колубара. Дрина и Колубара су највеће реке које се уливају у Саву у Мачви, делу кнежеве државе који се налазио на граници са угарском краљевином. Јадар је важна притока Дрине са десне стране у делу који припада територији кнеза Лазара. Колубара настаје спајањем Обнице и Јабланице код Ваљева, а најзначајније леве притоке су Тамнава, Уб, а десне Турија, Љиг, Рибница, Градац.

Од већих река у Дунав се уливају Сава и Велика Морава, а његове притоке су и мање реке попут Млаве, Пека и Пореча, које доминирају северо-источним делом кнежеве државе – Браничевом.

Велика Морава настаје спајањем Западне и Јужне Мораве у близини Сталаћа, а у Дунав се улива у делу између Смедерева и Костолца. Притоке Велике Мораве са леве стране су Каленићка река, Лугомир, Белица, Осаоница, Лепеница, Рача и Јасеница, а са десне Јовановачка река, Црница, Раваница, Ресава и Ресавица.

Западна Морава настаје спајањем Голијске Моравице и Ћетиње; са леве стране у Ћетињу се улива Скрапеж, а у Моравицу се уливају спојени Мали и Велики Рзав са леве стране. Леве притоке Западне Мораве су Каменица Дичина и Гружа, а десне Ибар, Пепељуша и Расина.

³⁷ К. Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех)* – изводи и *Житије Стефана Лазаревића*, 78. Ако ко помисли на заштићеност те земље, она је утврђена превисоким горама, таквим градовима, какви се по многим крајевима у малом броју једва могу наћи. Изузетни су (по) разним узвишењима и утврђењима, а (снабдевени су) водом, која се назива весеље градовима.

На Косову, Крива река је притока Биначке Мораве која са Прешевском Моравицом сачињава Јужну Мораву. У Јужну Мораву се са леве стране уливају Топлица, Пуста река, Јабланица, Ветерница, а са десне Моравица, Нишава, Власина.

Поред наведених, постоји и читав низ мањих река, притока и извора који указују на то колико је речна мрежа била разграната и богата у средњем веку. Од великих река Дрина, Сава, Велика Морава, Пек су мењале своје токове, изазивале поплаве и доводиле до нестанка села, нарочито Сава која је под притиском Дрине плавила област Мачве. Велика Морава се разливала и меандрирала стварајући мртваје.³⁸

За насеља је од велике важности био приступ чистој води. Избегавана су мочварна или плавна подручја услед опасности од избијања маларије или изливања река. Путописци у 15. и 16. веку бележе да је земља била богата чистом водом и плодним равницама. У изворима се јављају студенац – богат извор пијаће воде или бунар, извор, кладенац, стубла – врело, јак извор, слап – водопад, брзак. На местима где није било извора прављене су цистерне или бунари. Бунаре су имали Козник, Јелеч, Острвица, а цистерне Брвеник и Звечан. Бедеми Ужица штитили су прилаз из тврђаве до реке.³⁹

Клима на овим просторима је умерено-континентална, са локалним карактеристикама. Док је у јадранском приморју присутна медитеранска клима, у унутрашњости Балканског полуострва присутна је поред копнене и измењена медитеранска клима. На климу највише утиче рељеф простора, распоред вода, вегетација и степен урбанизације. Клима је од највеће важности за производњу хране у средњем веку, јер је добрим делом од климе зависила земљорадња. У периоду од 1200. до 1350. забележен је хладни и влажни циклус, док од 1350. до 1500. преовлађује умеренија клима, са порастом температуре. Последица неродне године или ратног пустошења, уништавања њива, била је глад. Ако се изузме запис монаха Исаије који као најгору годину бележи 1371. – годину Маричке битке, страдања Вукашина и Угљеше Мрњавчевића, као и смрти цара Стефана Уроша – других података о гладним годинама на територији српске државе нема. Гладних година је свакако било више; 1371. година била је само једна од њих, а да управо она буде издвојена утицали су вероватно битни догађаји. Подаци који јесу

³⁸ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама*, Утопија, Београд, 2007, 17-20.

³⁹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама*, 32-33, 55-62.

доступни односе се на залеђе Дубровника и то за године: 1361, 1378-1381, 1386, 1395.⁴⁰ Глад је свакако доводила и до иселења једног броја становника – из унутрашњости ка јадранском приморју или Апенинском полуострву.

Мере у средњем веку

Мере у средњем веку разликовале су се од места до места широм Европе, али су постојали одређени називи и поделе. Оно што их одликује је грубост и слаба тачност, што се види и из толерисања грешке приликом мерења руде од 0,78%. Прецизност је још теже утврдити када су у питању запреминске мере, јер зависи од више фактора попут сабијености материје и начина пуњења. Мере су прихватане са различитих страна, од Византије па до приморских градова на јадранској обали. Словенског порекла биле су мере сежањ, пед, стопа за дужину, односно, лукно, ведро и спуд за запремину. За мерење тежине коришћена је вага позната под називом боланча, статир или мерило. Иако владари настоје да уведу стандарде при мерењу, стари начини мерења се нису изгубили. Владари зато прибегавају прављењу еталона у чврстом материјалу, камену или металу како би свима биле доступне информације о износу одређене мере. Мерама за дужину припадали су стадиј, сежањ, стопа, нога, прст, као и лакад, пед, уже. Поприште и стадиј били су идентични са миљом и износили 100 сежања. Једна стопа, односно корак састојала се од 16 прста, а лакат и лакат-комол по 32, односно 24 прста. То би значило да је лакат био дупло мањи од стопе. У српској држави стопа се кретала од 29,4 до 30,4 цм. На основу *Закона о рудницима деспота Стефана*, види се да се пед користио и као мера за дебљину, а састојао се исто као и римски и византијски од 12 прста. Стандардна подела подразумевала је литру као јединицу мере која је била еквивалентна са 12 унција. Једна унција је садржала 6 ексагија. У *Номоканону*, литра вреди 72 златника, где је златник други назив за ексагион, познат још и као аксађа. Поред ових, у употреби је била и декалитра односно 10 литара, кентенар, центариј од 100, а у приморским градовима и миљар који се састојао од 1 000 литара. Устаљен је био и товар у вредности од 400 литара. Византијска литра је садржала 319 грама, а на основу сачуваних локалних и дубровачких мера, дошло се до рачуна колико су износиле неке локалне литре. У Новом Брду је то

⁴⁰ Р. Радић, *Глад*, у: *Лексикон српског средњег века*, Михаљчић, Р. (ур.) и Ћирковић, С. (ур.), Knowledge, Завод за графичку технику Технолошко-металуршког факултета, Београд, 1999, 114-115.

било 337,24 грама, Приштини 354,62 грама, Котору 329,75 и Дубровнику 327,93 грама. У приморским градовима постојала је разлика између танких и дебелих мера, па су тако дебеле износиле у Котору 360,22 и 412,18 грама, а у Дубровнику 358,46 грама. Танке мере примењивале су се за племените метале, зачине и осталу скупоцену робу, док су дебеле коришћене код мерења јефтине робе. За мерење житарица коришћена је запреминска мера, кабао, као и за со, али са различитим вредностима. За мерење вуне је коришћена мера камен (ками) која је износила у Дубровнику 10 литара. За мерење житарица коришћене су шупље мере. Кабао се користио за со, руде и житарице, али је био различит, чабар за вино, а у турско време их потискују лукно и ведро. Ведро је чинило једну четвртину од чабра. Кабао је одговарао византијском модију, који је садржао 40 византијских литри. У време цара Стефана Душана познати су још и лукно – шести део кабла. Још мање мере су полукница и уборак. Кабао за со дријевски износио је 83,05 литара, млетачки 76,9 литара, а дубровачки 55,36 и њему је био близак которски. Кабао за руде добијен на основу података из турског времена износио је 24,674 кг. За руде су се још користили и товар, велики и мали од 4 и 2 кабла. Мање мере од кабла су биле веркаче и елерулук, где је кабао садржао 1,5 веркаче, а беркача 5 елерулука. У мање мере спада и капа (четврник) која садржи 4 оке, као и кутао, осам пута мањи од капе. Велика мера за руде била је хица, а састојала се од 12 кабала. Површина земље се мога изразити кроз количину семена потребну да се та површина засеје, број људи или запрега потребних да се та земља обради, али јединица мере била је површински модиј или кабао. Вредност је опет варијала и зависила је од квалитета земље; за ону доброг квалитета коришћена је мера 10x10 сежњева, а за ону која је испресецања путевима или водом мера од 12x12 сежњева. У првом случају, то је значило да је површина модија износила 939,18, а у другом 1 279,78 квадратних метара. У Дубровнику је мера за површину била је и златица 1 680 квадратних метара, а у Котору је у употреби био квадрињол који је износио 336 метара квадратних. За површину је коришћен и зевгар, који је саджао од 83 до 213 модија, док је византијски имао 144. Поредна количина семена за сејање византијског модија била је 12,76 кг. За мање површине, попут зграда, мера се изражавала у лактовима.⁴¹

⁴¹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Историјски институт, Посебна издања, Књига 15, Београд, 1973, 332-333, М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, Историјски гласник (1-2),

Земљорадња

У преиндустријском друштву највећи број становника бавио се, пре свега, земљорадњом. Стога пољопривреда заузима прво место у привреди током средњег века. Извори за ову грану привреде су, поред археолошког материјала и манастирских ликовних приказа, писани, у виду повеља, писама, али и закони, пре свега *Душанов законик*. Важну допуну представља различита грађа Дубровачког архива у виду одлука, тужби, тестамената. Из времена кнеза Лазара и његових наследника остало је више сачуваних повеља и писама.

Алати који су били доступни средњовековном земљораднику су били пре свега ручни алати попут мотике, лопате, косе, српа, секире и различитих врста ножева. Прављени су од дрвета или су садржали и гвоздене делове, односно завршетке. Од једног комада дрвета прављене су лопате, грабље и виле. Дрводеље су израђивале дрвене алате, као и делове попут дршки, док су гвоздене израђивали ковачи и они су самим тим били скупљи. Због тога у тужбама из Дубровачког архива има доста помена о крађама оваквих алата. Мотика је у првој половини 14. века вредела 4 и 7 дубровачких динара, док је у другој половини 14. века дошло до пораста цене и она је износила 12 и 13 динара. Две трећине ове цене одлазило је на утрошени рад ковача. Изглед мотике сличан је данашњим, а постојале су разлике у величини и облику гвозденог завршетка који је могао да буде троугластог или трапезоидног облика и упоребљавала се за окопавање, сетву или мешање малтера. Трнокоп или објетелица се користио приликом дубљег прекопавања земљишта када је требало засадити нови виноград или обновити стари. Трнокоп је имао два завршетка један у облику сечива мотике, а други у облику клина или секире како би се разбијало и вадило камење. Његова цена износила је 14 и 15 дубровачких динара почетком 15. века, што значи да је био нешто скупљи у односу на мотику. За кошење траве користила се коса, а за жетву житарица срп. Ковачи су правили и сечиво косе, које се постављало на дугачку дршку под мањим углом од 90 степени. Срп је садржао полукружно сечиво које се причвршћивало на кратку дршку. У манастиру Раваница на

Београд, 1981, 48, С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, у: *Работници, војници, духовници – Друштва средњовековног Балкана*, Equilibrium, Београд, 1997, 136-138, 140-150, 154-156, 164; С. Ћирковић, *Мере и тегови* у: *Лексикон српског средњег века*, 392-396.

фресци насликано је назубљено сечиво српа, што показује да су постојале разлике у изгледу и код овог алата. Краћење винове лозе обављало се косиром (косијер, костир), код кога је сечиво при врху било заобљено, а дршка већа него код српа. Разликовали су се дуги или велики и мањи – косјерић. Различите врсте ножева користиле су се као оруђе, оружје или прибор за јело; један од посебних био је виноградарски нож употребљаван за резање винограда и бербу грозђа. И секире су могле да се користе као оружје и оруђе, а њихова највећа примена била је код сече шуме и дрвећа. Сечива секире су била различите величине и облика, а цена велике секире у Дубровнику износила је 1 до 2 дуката, односно 6 перпера. Писани подаци о алатима са гвозденим деловима у околини Дубровника везани су за крађе ових алата, док таквих података о дрвеним алатима нема. То упућује на закључак да је било оних земљорадника који нису били у могућности да их приуште.⁴²

За орање у средњем веку коришћени су рало и плуг, од којих је први био у широј употреби на простору средњевијековне Србије, будући да се на територији Византије више користио, док се плуг појављује крајем 14. века са развојем метаургије и под утицајем Запада. Састојали су се из дрвених делова, осим раоника код рала и раоника и цртала код плуга који су прављени од гвожђа. У средњевијековним српским повељама (Бањска, Грачаничка, Дечанска) реч плуг се појављује у значењу сточне запреге, док се под речју рало подразумевала справа за обраду земље. Плуг је представљао бољу, савршенију справу у односу на рало, али се и у дубровачком залеђу јавља тек почетком 15. века, а свакако и нешто раније. Из Дубровника су се и у другој половини 14. века извозили раоници у Србију. Из 1372. сачувана је тужба у којој се наводи да је у Брскову украдено 10 раоника чија је вредност била по 6 перпера или 7,2 динара. То би значило да се део потреба за гвозденим деловима оруђа подмиривао и даље из Дубровника.⁴³ Запрегу су могла да чине два вола или два коња (за плуг), али се коњи будући да су били скупљи и да је требало припремити житарице и за њихову исхрану нису користили при орању. Грчка реч зевгар или јарам могла је да означава меру за површину обрадивог земљишта, јединицу опорезивања, али и сточну запрегу од два вола. За орање се нису користиле јунице јер су биле ситније, а ни јуне млађе од 3 године, већ одрасли волови тежине 150-

⁴² М. Благојевић, *Земљорадња у средњевијековној Србији*, 21-35.

⁴³ М. Благојевић, *Земљорадња у средњевијековној Србији*, 35-58.

250 килограма. Једну запрегу су чинила два вола, па је тако земљорадник уколико није имао другог морао да узима у најам. Земљорадник је имао обавезу чувања и испаше волова, а и одговорност да уколико во угине купи другог. Уколико је узимао јуне, на њему је била и обавеза да га оспособи за орање. Био је дужан да обезбеди воловима појило, пашњак за испашу или сено када су затворени, али и хлад за одмор и да их не исцрпи како не би угинули. Цена једног вола у првој половини 14. века износила је 5 перпера, а у другој 10 перпера. Могућности земљорадника у средњовековној Србији биле су ограничене јер се претежно користило рало, а не плуг и нису се користили коњи за вучу због цене и хране коју је било тешко приуштити за њих.⁴⁴

Ако се упореде цене основних алата са којима је један земљорадник морао да обрађује земљу са ценама волова, које су често морали да најме долази се до закључка да је мали број људи могао да приушти гвоздене алате, баш као и волове.

У средњовековној српској држави у равничарским пределима удаљеност између села на властелинствима манастира Дечани, Свети арханђели и Раваница била је 3-5 км, а површина сеоског атара око 4000 хектара. Од те површине мање од једне четвртине је обрађивано. *Село* је био назив коришћен за све површине које је обрађивао земљорадник, а касније у 14. веку је потиснуто грчким називом *стас* и домаћим *имање*. За обрадиве површине коришћени су различити називи попут њива, ступова, винограда, вртова и воћњака. У изворима се јављају и лаз, требеж или ледина. Ледина је представљала неискрчену земљу, али која је за то била подесна; на њој се налазило ситније растиње и стока је довођена на испашу. За пределе обрасле дрвећем коришћени су различити називи у зависности од врсте дрвећа и растиња, али и надморске висине. Дубравом су називане храстове шуме у којима је стока могла да се прехрањује жиром; по луговима је расло ситније шумско растиње, а ту су се постављали и пчелињаци; горе су се налазиле на брдима и у њима је расло крупно и високо дрвеће које се користило за огрев и као грађа. Шуме су се простирале на нижој надморској висини од гора, а у 14. веку је све присутније крчење шума и гора, нарочито у рударским областима, али и за потребе стварања нових обрадивих површина. Поред сече, прекопавања, требљења, за искрчавање површине

⁴⁴ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 59-75.

коришћена је и ватра.⁴⁵ Највећа шума простирала се од Браничева на северу до Равног на југу, на траси пута *Via militaris*, а била је позната под називом *Silva Bulgariae*. Крчење шума био је процес који се током средњег века одвијао без престанка. Крчењем шума добијао се нови простор за земљорадњу и насељавање. Уз то, дрво се претежно користило као грађевински материјал. Такође, дрво је било потребно и за топионице у рудницима. *Душанов законик* настоји да ограничи крчење шума, настојећи да тиме заштити права поседника. Због економског значаја за сточарство дубраве су у овом периоду ретко крчене. Жупан Вукослав је средином 14. века добио територију са које су искрчене храстове шуме. Управо у овом периоду се јавља жупа Дубравница и Петрус.⁴⁶ За њиве су коришћени различити називи у односу на намену, величину или терен – дуга њива, широка, велика, њивица, равна њива, овсиште, пшеничиште, ланиште. Налазиле су се на надморској висини до 500 м, а њивом је називан и део земљишта са ког се вадилa глина. Ступ је имао већу површину од њиве, то је био спој већег броја ораница код којих је дужина била већа од ширине. Ступове нису могли да приуште обични земљорадници, већ само крупнија властела, владар и манастири. Од житарица сађене су озима и јара пшеница и јечам, озими раж, пролећни просо, а за исхрану коња узгајан је овас (зоб) који се садио у пролеће. Од свих житарица, сем зоба, добијало се брашно од кога се правио хлеб, а од житарица су се правиле и различите каше за исхрану људи. Мешањем семена пшенице и јечма добијала се сумјешница, а мешањем семена пшенице и ражи суражица. Поред тога, садило се и индустријско биље које се користило за израду одевних предмета и постељине, као на пример лан и конопља, као и хмељ, који се доста употребљавао у производњи пива. Конопља је, за разлику од лана, имала дужа и грубља влакна. Цена лана на тржишту била је сличана цени вуне. За прехрану, сађене су и махунарке попут сочива, боба и пасуља. Вртови су се налазили у оквиру дворишта становништва, али и у близини

⁴⁵ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 77-91; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, Еволута, Београд, 2019, 22.

⁴⁶ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1960, 66, чл.123; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 25-26.

градова и у њима је сађено поврће које се среће у изворима под збирним именом зеље. Од поврћа, сађени су купус, црвени, бели и празилук, ротква и тиква.⁴⁷

Током 14. века долази до повећања броја винограда, као сађења воћњака на просторима средњовековне Србије. Виноградарство је на овим просторима постојало још од античких времена, али је управо у 14. веку дошло до увећања броја винограда. Сађено је бело и црно грозђе, у приморским крајевима се узгајала тамјаника и требијанска лоза, која се вероватно пренела и у унутрашњост Балканског полуострва. Подизање и одржавање винограда није био лак посао; захтевао је доста улагања и рада, а плод се, за разлику од житарица, могао очекивати тек након треће године, а пун род након пете године. На основу података везаних за дубровачку територију зна се да је власник земље требало да уложи 10 перпера за једну златицу као и још 10 за наполичаре. Лоза се садилa у рупе које су морале бити дубоке око пола метра. Према Дубровачком статуту, винограде је требало окопавати два до три пута годишње. У Бањској повељи поменута је казна (одузимање вола) уколико се не обави орање винограда на време. Из тих разлога, подизање винограда није било доступно већем делу становништва. Виногради су се могли давати и у закуп попут других обрадивих површина. Подаци из приморских крајева за област Котора показују да се виноград давао у закуп некада и без новчане накнаде уколико је био запуштен и ако требало да се обнови. На територији Србије виногради су се налазили у околини Призрена, а касније и око Врања, Прокупља, Параћина; на поседима манастира Жича, Раваница и Манасија. Константин Филозоф сведочи да је кнез Лазар подигао многе винограде и да су се они са лакоћом садиле; овде треба имати у виду да је терен другачији од каменитог у приморским крајевима, где је свакако било теже копати. О бројности винограда сведоче и подаци из Раваничке повеље. У повељи кнез Лазар наглашава да је неке винограде посадио, а неке откупио од Црепа и Југда (Јудга). Дионисијев виноград се помиње као међа у Раваничкој повељи селима која су се налазила у близини манастира, а највероватније да се налазио југо-источно од Деспотовца, у данашњем селу Кованица. Винограда је било и у Браничеву јер се код обележавања међа јављају виногради за села Вучидол и Дабар (Петчански виногради данас у селу северно од

⁴⁷ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 94-110, 169-174; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 161.

Пожаревца), а у Пеку за Љубиње међа иде на Драгачев виноград. Када су одређиване међе за село Камијево у Пеку поменути су Шувајински виногради (данас село Шувајићи) и Косанића виноград. Касније је и путописац Бертрандон де ла Брокијер забележио да је у Деспотовини прављено добро вино.⁴⁸ Са друге стране воће се садило у дворишту, њиви, винограду, врту, а тек у 14. веку се увећава број воћњака у којима се садило између 10 и 50 стабала, а некад и мање. Садиле су се орах, лешник, крушка, јабука, трешња, кајсија, шљива, дуња, док се дуд садио пре свега због узгајања свилене бубе.⁴⁹

У средњовековној српској држави преовлађивао је тропољни систем обраде земљишта. То је значило да се обрадива површина делила на три дела, од којих је један остављан на угар, односно незасејан. Поред тропољног, постојао је и двопољни и четворопољни систем обраде. Четворопољни систем био је ефикаснији од тропољног и примењивао се у Западној Европи током средњег века. Један земљораник могао је за годину дана да обради површину земље од 1,85 до 2,5 хектара. Крупни пољопривредни радови били су орање, сетва, жетва и вршидба. Орање се обављало ручно и уз помоћ сточне запреге неколико месеци пре сетве, али и после жетве како би се земљиште припремило за ново сејање. Пролећна сетва обављана је од краја фебруара до почетка априла, а семе се припремало већ у фебруару, док се за јесењу сетву припремало у септембру, а сетва се обављала у октобру и новембру. За један дан сејач је могао да посеје 2 копела житарица. У унутрашњости балканског полуострва жетва се обављала 7-8 дана касније него у приморју. Половином јуна за жетву су сазревали озими усеви, а у јулу, односно августу пролећни. Након жетве, завршетак послова око вршидбе очекивао се до празника св. Илије (20. јул) за озиме житарице, а до св. Стефана (2. август) за пролећне усеве. Добијани су приноси 4 пута већи од уложеног семена. Вршидба се обављала у гувну, простору где су биле смештене овршене и неовршене житарице, а обављало се ручно уз помоћ млатила. Чишћење од плевне обављано је уз помоћ ветра и лопате, бацањем зрнења у вис. Овај поступак се понављао два до три пута. Житарице су могле бити

⁴⁸ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 131-160; Bertrandon de la Brokijer, *Putopis – Putovanje preko mora, kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku*, Ћигоја штампа, Београд, 2002, 109; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара, Текст-коментари-снимци*, Ћигоја штампа, Београд, 2003, 52-53, 59, 61, 72, 77-78, 85, 87. Напомена: У раду је коришћен *Врднички препис*, с краја 17. или почетка 18. века.

⁴⁹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 162-168.

складиштене у ископане житне јаме у земљи или пак, дрвеним сандуцима, плетеним кошевима и врећама у кући. Ђубрење током средњег века вршило се у виноградима и по вртovima, док се њиве нису ђубриле, већ су остављане на угар или се плодно земљиште добијало паљењем растиња и добијеним пепелом. Ђубриво је било органског порекла пре свега, животињског, али и биљног. Према томе, количине ђубрива зависиле су од броја домаћих животиња и током средњег века вишкова није било. Стари виноградима су се ђубрили сваке четврте или пете године, а за једну златицу било је потребно утрошити минимум 100 врећа ђубрива или 8 кубних метара. Процењује се да је једно домаћинство годишње могло да прикупи 50-150 врећа ђубрива.⁵⁰

Жито се млело по млиновима, којих је било доста. Воденице постављене на великим рекама могле су да раде током целе године, док оне на мањим рекама у време суше нису биле у функцији. У повељама попут Бањске, Грачаничке, Светоарханђеловске владари дарују манастирима воденице. Манастири су добијали право да узимају ујам, ушур - део самлевеног жита од становништва. У Светоарханђеловској повељи била је одређена и висока казна уколико би неко поставио млин – 50 перпера и одузимање млина. Право за постављање млина припадало је владару и цркви уколико је то било наглашено као у повељи цара Душана серском митрополиту. У том случају приходе би делили на пола црква и онај чији је млин. Млинове су могли да поседују и обични људи, године 1332. удовица Пашка из Котора продала је Дубровчанину млин у Брвенику за 30 перпера. Манастир Раваница имао је воденицу у близини на потоку Топлику и још једну на Глиницама.⁵¹

Становништво средњевије Србије било је подељено на већи број сталежа, међу којима су најбројнији били меропси који су били земљорадници. Међутим, поред меропаха, земљу су обрађивали и сокалници, отроци, али и занатлије и људи из градова. Земљорадничко и сточарско становништво је често бежало услед отежаних животних услова. После епидемије куге 1348. године дубровачка влада давала је подстицај за насељавање опустелих места. Они који би се у наредних десет година ту настанили

⁵⁰ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 111-112, 114-118, 120-122, 124-130, 178-182, 203-205, 218, 248, 312-313, 331.

⁵¹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским средњовековним земљама*, 113-121.

добијали су терен за кућу и још 10 перпера. Повеља цара Душана од 20. септембра 1349. даје наредбу да се ти људи истерају и врате на простор Царства. Скоро десет година касније, 25. априла 1357. у Призрену цар Урош захтева то исто. Дакле, овим наредбама није било спречено иселјавање становништва са територије средњовековне српске државе.⁵²

Обавезе становништва према феудалном господару у току године огледале су се у радној ренти (која је могла да буде изражена у данима или површини коју треба да обраде), давању дела приноса или новчаном порезу. Натурална рента подразумевала је давање десетка од приноса, пчелињака или пак, стоке. На простору где се српска средњовековна држава формирала у време великог жупана Стефана Немање је превладала радна рента, у областима освојеним од Византије у време краља Милутина и краља Стефана Дечанског мешале су се радна рента и давање у природи од приноса, док је на територији коју је освојио од Византије краљ и цар Стефана Душан је био уобичајен порез у новцу. Наравно, треба узети у обзир и чињеницу да су се негде ове врсте дажбина преплитале. Дакле, радна рента се практиковала у оним деловима у којима се српска држава под Немањићима формирала. На територији где се примењивала и радна рента и давање дела приноса, радна рента је била умањена. Још једна разика између најстаријих делова српске средњовековне државе и области освојених од Византије је постојање сокалника, којих није било у Византији. И у Хиландарској повељи се прави разлика у пореском систему у односу на место поседа; северно и западно од Скопља били су српски поседи, док су се поседи јужно и источно од Скопља сматрали грчким.⁵³ Становништво је било дужно да своје обавезе испуњава на време према свом господару, а то је могла бити властела, црква или владар. Постоји више термина који су се користили за обрадиву

⁵² Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду, Нови Сад, 1995, 111-112.

⁵³ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 337-341. Повеље које садрже радне ренте су повеље манастиру св. Богородица Бистричка, Бањска, Грачаничка, Дечанска, св. Архангела у Призрену, Хиландарска, повеља цркви св. Николе у Врању, цркви св. Николе у Добрушти, цркви св. Николе под Конљем на Пчињи, а делом и повеља цркви св. Богородице у Архиљевици. Повеље у којима су наведене ренте у природи су повеља манастира св. Ђорђа код Скопља, манастира Лесново, цркве св. Вазнесења у Штипу, цркве св. Николе у Псачи.

површину: баштина, купљеница, требеж, лаз, прикија, жребије. Баштина је била земља која се добијала наслеђивањем, купљеница куповином, требеж и лаз крчењем, прикија миразом, а жребије су се добијале доделом. За властеоски или црквени посед коришћени су други називи попут царина, кнежина, ступ, праспор, црквена земља или метох. Царина и меропшина су површине које су за властелу бесплатно обрађивали становници села у коме се налазе; обе су могле бити оранице, вртови и виногради, а меропшинама су се називале и ливаде и сенокоси. Подаци за дубровачку територију из прве половине 15. века показују да је царину могао да држи један човек или више.⁵⁴

Према подацима из сачуваних повеља може се установити да су обавезе становништва биле уједначене, али су се разликовале у зависности од статуса. Према повељи манастира св. Богородице Бистричке 1243. године меропси су били дужни да обаве орање и производњу пшеница на 7,5 мати (1 мат – 923 м²), као и да још 3 дана жању и плеве усева. Сокалници су имали мању површину да обраде 4,5 мати, али су зато имали других обавеза у које су спадали грађевински радови и транспорт. Поред тога и једни и други су радили на припреми сена и имали једнаке натуралне дажбине. Да посебне разлике у опорезивању није било сведочи и дозвола преласка из једног у други статус. У Бањској повељи наведене обавезе меропса и сокалника биле су нешто другачије. Први су били дужни да ору 8 мати (3 озиме пшенице, 2 јарих усева и 3 за просо), а други опет мање, 5 (2 озиме пшенице, 1 јарих усева и 2 за просо). И једни и други су имали обавезу орања бедбом од 1 мата у јесен, што је значило да укупно ору 9, односно 6 мати. Орање бедбом подразумевало је да господар обезбеђује храну, а уколико земљорадник није имао запрегу, био је ослобођен овог рада. Поред тога, требало је да 3 дана жању и меропси и сокалници. Овде су споменуте и занатлије, чији су обавезе биле исте као код сокалника. Од њих се очекивало да својим занатским радом надокнаде разлику у плаћању. У Грачаничкој повељи меропси ору 9 мати (3 бедбом), а сокалници 6 (3 бедбом). И у Дечанским повељама наведено је исто; једина разлика је у спомињању занатлија и придвораца, људи који су обављали различите послове на манастирском властелинству и њихове обавезе биле су исте као за сокалнике. Такође, ако нису имали сточну запрегу ослобађани су орања бедбом. Нешто другачије обавезе забележене су у повељи краља

⁵⁴ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 349-351, 354-355, 358-361.

Стефана Душана цркви св. Николе у Врању. Овде је обавеза орања меропаха дата у збиру, а не појединачно и износила је 200 мати. Отроцима је рад одређен у данима и то 4 дана орања у пролеће и 4 у јесен, укључујући и по 1 дан орања бедбом у пролеће и јесен. Један земљорадник са једном сточном запрегом био је у могућности да пооре за један дан један мат земље, што је значило да су обавезе отрока биле орање 8 мати. У повељи манастиру св. Арханђела код Призрена, за земљораднике села Сењани одређено је 3 дана пролећног и 3 дана јесењег орања, које је укључивало и орање бедбом. Разлог за смањени број радних дана био је у томе што се земља коју је требало обрађивати налазила у другом селу Брњашчи. Мештани села Брод чували су манастирске овце и за то добијали накнаду, месечину, били ослобођени плаћања траварине и работа у жупи, а требало је да ору и косе за цркву само у оквиру атара свог села. Цар Стефан Душан је издао повељу цркви св. Николе у Добрушти где су три села имала исту обавезу од 6 дана орања (3 у пролеће и 3 у јесен), али са додатним обавезама, пренос 20 товара соли из св. Срђа, као и пренос вина за цркву и у Добрушту. Члан 68 *Душановог законика* имао је општији карактер, њиме је прописано да треба да се оре 2 дана у недељи за сезонске послове, што је чинило 1/3 радног времена земљорадника. Овим чланом није се отежао њихов положај, већ је само озакоњена пракса. Уз то, властела је имала права да прилагођава те обавезе у складу са својим потребама. За одређивање обавеза становништва није се узимало у обзир колику је земљу поседовао неки земљорадник, већ је то искључиво одређивано према радним могућностима човека и сточне запреге. Уопште, у пракси, ове обавезе су трајале и дуже него што је то закон прописивао. Тако су обавезе око сена трајале један дан и копање винограда исто (или 1 мат), али су у пракси обе обавезе трајале два до три дана.⁵⁵

Поред свих ових обавеза, земљорадници су били у могућности да изнајме земљу и од приноса плаћају власнику коришћење. Цена закупа износила је 1/4 или 1/3 приноса, могла се изнајмити на годину дана или више, а било је и *вечног закупа*. За закупца је најповољнија цена била када се давала 1/5 приноса, а најнеповољнија 1/3. Код неких уговора по принципу трећине закупца позајмљује и семе од власника. Исти делови земље могли су се изнајмити по различитим принципима. Исто тако један власник је могао да

⁵⁵ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, 56; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 364-377, 394-396, 398-399.

наплаћује по различитим принципима поделе. На цену није утицао статус закупца, већ плодност земљишта: лошија земља изнајмљивала се за 1/4, а боља за 1/3 приноса. За озиму сетву требало је издвојити од 120 до 180 кг семена, а за пролећну између 160 и 200 кг.⁵⁶

Сточарство

Од животиња на овим просторима узгајале су се највише овце и свиње, затим говеда, козе, коњи, биволи, али и разна перната живина. Узгајањем животиња посебно се бавио део становништва који је имао другачији статус, права и обавезе у односу на земљораднике – Власи. Власи нису означавали само етничку групу, већ социјалну; њихове обавезе према владару биле су нешто лакше. Из тог разлога настојало се да се спречи прелазак у ову групу. Према томе, било је забрањено да Србин женидбом пређе у Влахе; уколико би се оженио, задржао би исти статус меропха, као и раније. Власи су живели у насељима – катунима, са катунарима као управницима насеља. Њихова права и обавезе први пут су дефинисана на властелинствима манастира Студеница и Милешева. Катунци су се састојали од неколико десетина влашких домаћинстава, клетишта. На челу катуна налазили су се кнезови, челници и примићури. У Закону Влахом у Бањској хрисовуљи, одређене су њихове обавезе, а били су ослобођени великог десетка. Разликују се две категорије Влаха – војници и ћелатори. Њихове заједничке обавезе су биле давање две јагњеће коже годишње и пренос соли за цркву. Војници су давали платно од вуне, сир и водили на испашу манастирске коње, а ћелатори су поред давања сира и испаше стоке морали и да обрађују вуну. На властелинству манастира Бањска било је Влаха који су се бавили и земљорадњом, а њихове обавезе су биле три дана кошења сена и пренос товара жита и товара вина. На поседима манастира Св. Арханђела закон разликује три врсте Влаха – поклонике, убоге и ине. Заједничке обавезе на 50 кућа састојале су се од давања овце са јагњетом и још једне јалове и са рунима годишње, сваке друге да дају коња или 30 перпера, а свака кућа је давала по једну јагњећу кожу и испорак. Поклоници су поред тога

⁵⁶ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 227-234, 279-288, 314-315.

на пролеће давали два брва, у јесен покриваче и сами себи обрачунавали десетак и то је био старешински слој Влаха. Убоги Власи су обрађивали вуну по наређењу игумана, док су ини имали различите обавезе које су се односиле на пренос соли и жита, чување стоке, давање обуће. У повељи о даривању цркве Св. Николе у Врању Хиландару Власи се деле на војнике и остале. Војници на јесен дају црквени покров, преносе со, у пратњи су игумана и иконома када иду на пут, а остали обрађују вуну. Овде су Власи добили још једну обавезу, а то је да обрађују бедбом црквени виноград чиме су добијали и обавезе које се односе на земљорадничко становништво.⁵⁷ Лети су стоку изводили у планину на испашу, а зими се спуштала у жупске пределе. Летишта су се налазила на надморској висини од 1000 м и Власи су настојали да што дуже држе стоку тамо због хране, јер је сена било мање. То су заправо биле планине које је владар имао права да додели некоме на коришћење. Због тога што су неке планине које је краљ Стефан Дечански дао манастиру Дечани заузели власи и властела, краљ их је вратио манастиру и одредио високу казну – одузимање 500 волова. Пастири су за чување манастирске стоке добијали месечну накнаду- месечину. Према Дечанској хрисовуљи они који су чували овце добијали су поред месечине и белег, односно једну овцу са јагњетом у време Ђурђевдана. И у Светоарханђеловској повељи има података о накнадама за пастире. За чување кобила два пастира су добијала ждребицу или новац у износу од 10 перпера, гуњеве и клашње. Власи који су чували овце добијали су једну овцу са јагњетом. Месечина се састојала од давања хране, одеће и плате од 1 перпера на Ускрс. Како би се стока чувала морали су им бити доступни поред пашњака и извори воде. Забели су били пашњаци које су владари одвојили у оквиру неког села за зимовиште стоке, али и за чување подмлатка. Пастири су били дужни да плате штету уколико би се нека овца, кобила или било која друга врста стоке изгубила. Такође, одговарали су и за штету коју би стока нанела земљорадницима приликом кретања. О владаревим коњима старали су се коњуси, људи чији је задатак поред чувања коња било и тренирање коња за војну службу, а то су били и Власи, али у већем броју земљорадници и њих треба разликовати од пастира. *Душановим законом* прописана потка, казна за учињену штету на туђем поседу и недозвољено напасање. Потка за Влахе износила је 100, а међу селима 50 перпера; од тога је половина припадала цару, а

⁵⁷ ИСН I, 365. 381-382, Д. Динић-Кнежевић, *Власи*, у: *Лексикон српског средњег века*, 86-87; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 133, 135-137.

друга господару села. На властелинству манастира Дечани одређена је накнада за дозвољену испашу стоке, *траварину*, а износила је два овна, два јагњета, један сир и један динар. У Дечанској и Светоарханђелској повељи катуни су се налазили у близини река. У Раваничкој повељи кнеза Лазара, споменут је Говеђи брод, а селу Поточац дао је прогон на Пеку – прилаз којим стока може да приђе води. Још нешто се може закључити из повеља, а то је да је број локви већи у оквирима села него катуна. Разлог лежи у томе што се земљорадничко становништво мање кретало, па су морали да их праве локве како не би морали да воде даље стоку, док је сточарско становништво било покретније па су имали приступ изворима и рекама.⁵⁸

Животиње које су ловљене на овим просторима како би се њихово крзно продавало и извозило биле су дабар, видра, ласица, лисица, дивокоза. У тестаментима дубровачких трговаца сачувани су подаци и о крзнима куна и веверица. Ситнију дивљач попут наведених, за разлику од крупније, попут јелена, могло је ловити и зависно становништво, као и манастирска властелинства. Од лисице се могао направити и кожух, а зец је поред крзна представљао и храну. Ловишта су припадала владару или властели, који су поједина уступали манастирима. Псари и соколари су припадали зависном становништву које се бавило земљорадњом, а због тога што су били у служби владара као дресери паса и соколова били су ослобођени дажбина.⁵⁹

Од животиња су коришћени маст и лој, и то не само у исхрани, већ и у медицинске сврхе. Коришћени су јунеће и јелење сало, крављи лој, као и кокошија, гушчија и пачија маст.⁶⁰

Од почетка 80-их година 13. века дубровачка властела давала је стоку на чување у Србију и Босну. Накнада за исхрану и чување – припашу исплаћивана је ретко у новцу; за узврат давали су се стока, сточни производи, приплод, млеко, сир, вуна. За коње

⁵⁸ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 102-110; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 104, 132, 137-138, 140-143.

⁵⁹ С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, Историјски гласник 1-2, Београд, 1995, 54-56; 59-62; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 105-106.

⁶⁰ М. Лазиф, Љ. Котарчић (ур.), *Физиолог, Средњовековни медицински списи (избор)*, Просвета, Београд, 1989, 84, 85, 110.

исплаћивана је накнада у новцу – власник није желео да се коњ јаше или терети. Волови су коришћени за рад, али уз накнаду власнику. Изнајмљивање волова земљорадници су такође плаћали делом приноса, где је опет закупнина износила 1/3, 1/4 или 1/5 приноса.⁶¹

Риболов је такође био доста заступљен, на цени је била риба из Дунава, будући да није увек била доступна у Византији, како је то Теодор Метохит описао. Неке од познатих врста риба биле су шаран, сом, пастрмка, моруна, јесетра, јаз, штука, угар, лињ. Риба се хватала различитим врстама мрежа: влак, алов, лапташ, метлица, што је подразумевало ради више људи. О насељима у којима је морало више људи да се бави риболовом налазимо податке и у писаним изворима. У Жичкој повељи поменуто је село Рибичи, на обали Ибра, што упућује на бављење риболовом на том месту. Краљ Милутин је даровао Грачаницу рибњаке од извода Родимскога до ушћа у Ситницу. Ово су били рибњаци на којима се риба узгајала што је омогућавало једнако снабдевање рибом целе године, а налазили су се у близини владаревих дворова – Неродимља, Штимље, Сврчин, Пауни. Манастир Дечани добио је на Плавском језеру 32 рибара, а касније је и цар Стефан Душан даровао рибаре са Плавског језера манастиру Светих Арханђела. Будући да је риба била од посебног значаја за исхрану при манастирима, као и да се од риболова стицао одређени приход, владар је могао да уступи неке, као и ловишта. Чест је случај да владари дају место за риболов уз људе-рибаре манастирима. Тако је сачуван податак да је манастиру Раваница кнез Лазар даровао Госпођин вир на Дунаву, а манастир Ждрело је имао вир код Поречке аде. Једини сачувани писани податак о трговини свежеом рибом је из Новог Брда, мада се свакако продавала и на другим трговима у близини река или језера. Због удаљености и дужине путовања извозила се и увозила сушена риба.⁶²

Пчеларство

Пчеларством се у средњем веку бавио велики број људи. Од зависног становништва које се бавило пчеларством узиман је десетак од произведеног меда. Мед је коришћен у исхрани и медицини, док се восак употребљавао за осветљење, у религијске сврхе, за производњу печата и воштаних таблица за писање. Међу стварима које се

⁶¹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 262-264, 270-278.

⁶² С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама*, 90, 92- 94, 96, 98.

најчешће извозе восак заузима важно место, што се најбоље види из писаних извора. Восак се непречишћен извозио за Дубровник, а одатле се пречишћен извозио ка Апенинском полуострву. У току процеса његове прераде коришћено је сирће за пречишћавање. Разликован је жути и бели восак, који се добијао осунчавањем. Уљари су били припадници зависног становништва који су се бавили пчеларством. Краљ Милутин дарује уљаре Хиландару и ослобађа их других обавеза. Они су имали обавезу да о свом трошку подигну пчелињак, као и да надокнаде уколико се нешто догоди. Такође, краљ Милутин даје пиргу у Хрусији три човека да буду уљари, што би говорило о томе да је овај занат било једноставно изучити. Манастири су имали велике потребе за производњом меда и воска, па посебну пажњу посвећују подизању пчелињака и узгоју пчела, а од уљара је узиман десетак од пчела. Производњом свећа бавили су се свећари и воштијери, а места за прераду воска називала су се *воштана кућа*. За рад на цеђењу воска плаћао се порез владару, а надзор над оваквим кућама имала је млада властела која је уговарала закуп који је у просеку годишње износио 500-600 перпера. Њихов задатак био је да организују рад; пронађу пратомајстора и још 4 мајстора, обезбеде средства за топљење, котлове и посуде, врше неопходне поправке на згради. Са друге стране, град је обезбеђивао писменог човека који је био задужен да контролише овај процес у њихово име и буде присутан у воштаној кући. У Призрену је радила воштана кућа коју су водили Которани. У Руднику се 1355. године помиње Богдан, али није разјашњено да ли је он био власник или закупца. Касније, током 16. века у изворима се помињу воштане куће и у другим градовима, попут Крушевца и Смедерева. Треба претпоставити да их је било и током средњег века више него што се из извора сазнаје. Оно што издваја восак од других производа је његова постојаност – отпоран на спољне утицаје спада у робу која се не квари; лако се обликује и транспортује. Бели восак се изливао у сандуке ради треанспорта, а обичан је обликован у котуре или погаче. Мера коришћена за восак изражавала се у литрама или товарима. Током овог периода воском се могао отплатити дуг, казне, а могао је бити и поклон владарима. Цена пречишћеног воска у Дубровнику износила је око 10 дуката по центенару. О коначном обиму извоза воска за период владавине кнеза Лазара нема података, али је свакако заузимао значајно место. Из каснијег периода, сачувани су подаци из књига трговаца Кабужића, где стоји да су само за период од 1426. до 1432. године

извезли 150 тона сировине. Према томе, треба претпоставити да су вишкови произведеног воска и његов извоз били поприлично високи и у време кнеза Лазара.⁶³

Занатство

Део становништва бавио се и занатством, које је било примарно или додатно занимање. У средњовековној Србији занатство је било веома развијено, о чему сведоче бројни археолошки налази, али и топоними, који су именовани према одређеном занату или материјалу, сировини, попут села Штитаре или Кожетинске реке. Процентуално јако мали брј становништва бавио се занатством, али треба нагласити да је присуство занатлија зависило од типа места, те потребе за одређеним занатлијама. Занатлије су биле присутне свуда од села, преко властеоског и владарског двора, манастирских имања, као и по рударским центрима. Издвајање вештијих занатлија и њихова сарадња са дубровачким трговцима доводи до стварања домаћег слоја трговаца. На развој занатства на простору средњовековне српске државе утицали су Византија са истока, приморски градови попут Дубровника и Котора са запада и немачки рудари Саси. Сачувано је неколико података који сведоче о одласку на шегртовање у Дубровник. У октобру 1372. године Војко Мајденовић из Новог Брда склопио је уговор да четири године изучава столарски занат код Николе Радостића, док је обућарски занат учио Радослав Богдановић из Милиног Дола. Поред њих, споменута су још два младића који су учили коларски и обућарски занат. Услед развијеног занатства по градовима и селима, али и удаљености мањи је број људи који су са простора средњовековне Србије одлазили у Дубровник, у односу на крајеве ближе Дубровнику.⁶⁴

⁶³ Д. Динић-Кнежевић, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, Историјски часопис XVIII, Београд, 1971, 143-153, Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Историјски институт, Посебна издања, Књига 23, Просвета, Београд, 1986, 113; М. Лазић, Љ. Котарчић (ур.), *Фисиолог, Средњовековни медицински списи (избор)*, 83,85; Ђ. Бубало, Восак, Воштана кућа у: *Лексикон српског средњег века*, 103-106; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 110-113.

⁶⁴ Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, 75; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Историјски институт Београд, Посебна издања, књ. 72, Народни музеј Пожаревац, Београд, 2019; 34-37.

За обављање пољопривредних радова неопходни су били алати попут мотике, косе, различитих ножева. Алати су били неопходни и за прераду сточних производа – од клања до прераде животињске коже, крзна или руна, као и костију од којих су се правили помоћни ситнији алати. Алате који су се састојали из металних делова правили су ковачи. Били су неопходни и за обраду дрвета, камена, глине и осталих сировина. Оружје се правило од више врста материјала: дрвета, метала, коже, а то је значило и више различитих занатлија. На основу извора познати су нам ковачи, златари, стрелари, копљари, лукари, штитари, оклопари, шлемари, мачари. Ковачи у Бањској и Дечанској повељи имају статус сличан сокалницима. Нису у потпуности ослобођени обрађивања земље, а део својих производа давали су манастиру. Приликом издавања повеља манастирима навођена су и имена ковача који су даровани манастиру. У изради појединог оружја могло је да учествује и више различитих занатлија. Познато је да је село Стрелари израђивало стреле за тврђаву Козник и касније за Смедерево, али само дрвени део, без металног врха. О читавим селима у којима су радиле занатлије које су израђивале неку врсту оружја сведоче њихова имена попут Стреоци, Стрелари, Стрелца, Копљари, Тоболац, Тулари, Штитари, Брње, Забрње, Брњак. Поред ратовања, оружје је своју примену налазило и приликом одласка у лов.⁶⁵ Важну улогу у средњовековном ратовању имале су опсадне справе у чијој је изради свакако учествовало више занатлија. Податак о првом нападу новим ватреним оружјем на простору српске средњовековне државе датира из 1373. године и то приликом напада кнеза Лазара на Ужице и жупана Николу Алтомановића. Из времена кнеза Лазара имамо податак о Дубровчанину Милашу Радославићу. Он је био по занимању кројач, али се бавио израдом тетива за велике самостреле и послат је код кнеза у Крушевац 1386. године.⁶⁶

⁶⁵ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 139-141; А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу и околини у 14. и 15. веку*, у: *Моравска Србија: историја, култура, уметност*, *Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 21. и 22. септембра 2007. године у Крушевцу*, ур. С. Мишић, Историјски архив Крушевац, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, Крушевац, 2007, 243-244; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 79-80, 87, 89.

⁶⁶ Ђ. Петровић, *Дубровачко оружје*, Војни музеј, Београд, 1976, 82; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 82-83.

Средњевековни закони садрже обавезу становништва у виду *градозиданија*. Градозиданије се односило на обавезу зависног становништва да изграђују или поправљају градове и утврђења за владара, а на ту обавезу се односи и члан 127 *Душановог закона*. За места која су била или угрожена или новоосвојена и налазила се на граници постојала је обавеза градобљуденија, односно чувања утврђења. У повељи која се односи на дубровачке трговце, кнез Лазар наглашава да они Дубровчани који су се трајно настанили у Новом Брду имају обавезу одбране и чувања овог града. Са друге стране, они који су гости, имају право да сами одлуче да ли ће у томе учествовати.⁶⁷ Може се претпоставити да је у време кнеза Лазара био ангажован приличан број људи и занатлија како у подизању његових задужбина, тако и у обнови и ојачавању градова и тврђава услед опасности од Турака. Поред њих, свакако је било доста локалног становништва који су били у обавези да помажу при радовима. О томе сведочи и Константин Филозоф који наводи да је кнез Лазар подигао више градова, цркви и манастира, као и Крушевац са црквом посвећеном св. Стефану.⁶⁸

Током средњег века главни грађевински материјал је било дрво. Дрво је такође било важан материјал за израду оруђа и оружја, пловила, мостова, плетива, а од дрвета се добијала смола и катран, те угаљ за топионице, као и пепео за производњу стакла. Крчење шума било је под надзором владара који је давао дозволе за сечу шума. Сечом и обрадом дрвета бавиле су се дрвосече, дрводеље и тесари. Камен је био важан материјал који је коришћен и као грађевински – за путеве, мостове, али пре свега за утврђења и сакралне објекте. Процес производње подразумевао је сакупљање, вађење и ситњење камена. За подизање грађевина коришћен је поломљен, притесан или потпуно отесан камен. Налазишта камена била су у рудницима камена где се обављао већи део његове обраде. Чувени је био студенички мермер, затим рудници камена код Новог Брда, као и беловодски камен из околине Крушевца, од ког су подигнути манастири Раваница и Велуће. У време кнеза Лазара издваја се такозвани *моравски стил*. На развој градитељства утицали су градитељи који су у српску државу долазили из приморских градова –

⁶⁷ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, 67; М. Шуица, *Градозиданије у: Лексикон српског средњег века*, 134-135; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 193.

⁶⁸ К. Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех) – изводи и Житије Стефана Лазаревића*, 85.

Дубровника, Котора, Бара. Неке од занатлија које су учествовале у обради камена су каменар и каменар мермера, мраморник, каменорезац, каменосјечац, зидац.⁶⁹

Обрадом кречњака добијао се кречни малтер који коришћен је као везиво и за облагање грађевина, као и блатни малтер. Треба нагласити и да је креч био употребљаван и за прављење коже. Налазишта глине посведочена су на више локација - Рујиште на Ртњу, Бабин кал, Слатина код Ваљева. Вађење глине се такође давало у закуп. У повељи Св. Ђорђа код Скопља место вађења глине названо је њива. Од глине су се правиле цеви за водоснабдевање, али и опека – цигле, цреп или плочице за облогу. Сачуван је податак да су *черамиду* за Раваницу направили Саси. Овде би се термин *саси* односио на категорију становништва, а не етничку групу. То додатно упућује и на закључак да су Саси имали утицаја и на развој овог заната. Прављена је квадратна, правоугаона и полукружна опека.⁷⁰

Предмете за свакодневну употребу могли су правити столари, седлари, бачвари, грнчари и лончари. У 14. веку долази до развоја грнчарства, тако да се смањује увоз посуђа и предмета из Византије. Керамички центри у ово време су се налазили у Новом Брду, Сталаћу и Крушевцу, али и по мањим насељима, где су производи били слабијег квалитета. Стаклени предмети су се увозили али је посведочена и домаћа производња у Новом Брду, на потесу Велики Гуњар последње две деценије 14. века. На развој стакларства имали су утицаја свакако и Византија, јадрански приморски градови, као и Саси.⁷¹ За производњу керамике и стакла била је неопходна ватра, односно дрво, али и вода, тако да су све делатности везане за ову производњу морале наћи на местима на којима их је било. За осветљење се користила животињска маст, која је употребљавана и за прављење сапуна, као и за већ споменуте праксе лечења. Свеће, које су биле потребне како за осветљење, тако и у религијске сврхе, прављене су од пчелињег воска. Такве радионице за прераду воска нађене су на Руднику и у Призрену, али је их је свакако било

⁶⁹ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 91-92, 94-96, 108-109, 111, 151-152, 154-155.

⁷⁰ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 151,153; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 106, 127-129, 135-136.

⁷¹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 152; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 138-139, 148-149.

много више мањих локалних. Такође, лој за осветљење био је неопходан при раду у руднику.⁷²

Златарски занат обухватао је прављење накита, црквених предмета, луксузних предмета за свакодневну употребу, производњу златних нити за украшавање, али и извлачење руде, пречишћавање сребра од злата. Дворско село Луково је споменуто 1363. године у коме су се златари бавили израдом украсних предмета попут појасева и накита. Прве ковачнице новца су биле златарске радње. У дубровачким изворима с краја 14. века забележен је српски стил *ad modum slavicum*, а 1363. у време цара Стефана Уроша село Луково је забележено као златарско село. Златари су због природе посла били под надзором владара током средњег века, њихове радионице налазиле су се по градовима и код рударских насеља, а поред ковача били су најбројније занатлије.⁷³ Поред стакла и предмета од злата, у луксузну робу спадао је и пергамент, направљен од јагњеће коже, који се користио за писање важних докумената или књига. За повезивање књига користио се конач и дрвене корице.⁷⁴

Одећа се правила од материјала биљног и животињског порекла. Прерадом животињске коже бавили су се козодери-кожоделји, а од животиња се за производњу одеће користило и руно-длака. Власи су прерађивали вуну и при изради сукна велики значај имале су ваљавице. Нема их много у изворима, али свакако да их је било доста услед велике производње. Познато је да је манастир Св. Арханђела у Призрену имао једну на Белом Дриму, а Лесново ваљавице на Злетовској реци. У Дечанској и Светоарханђеловској повељи споменути су кожухари. Њих је било по селима и градовима, док су по трговима радили крзнари и обућари. Од дрвета се правио ђон обуће чији се остатак правио плетењем или од коже. Од лана и конопље прављене су постељина, одећа, декоративне тканине, конопац и конач. У овом периоду је лан био распрострањенији у односу на конопљу, која га потискује у време Турака. Према повељи цркве Св. Николе у

⁷² С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 55; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 178-180.

⁷³ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 59-60, 65 фн. 169, 69-72; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 109.

⁷⁴ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 197.

Врању, меропси су били у обавези да сеју, топе, суше и тару лан, а отроци да сеју, топе и суше. Производња једног домаћинства у Драчевици кретала се од 60 до 80 либара ланених влакана. У овим пословима улогу су имале и жене; радило се код куће или по посебним радионицама. Бјелилник је био задужен за бељење или бојење одеће. За израду постељине било је постељине, рубља и одеће користили су се перје, вуна, лан, свила. У жупи Брвеник поменута су три села у којима су се постељници (постељашци) налазили, док је село Долац било у власништву поштељака Дубила што би сведочило о његовом уздицању у слој властеличића.⁷⁵

Рударство

Највећу промену привреда у средњевековној српској држави доживљава у другој половини 14. века када су се рударство и трговина рудама развили. Рударство у српским земљама почиње брже да се развија са доласком немачких рудара Саса у првој половини 13. века на позив краља Стефана Уроша. Први сачувани помен Саса је из Брскова 23. августа 1254. године. Саси су унели новитете у рударској производњи, донели своју терминологију и оснивали рударска насеља. У српској држави они су уживали посебан статус; на челу заједнице се налазио кнез и војвода, са већем од 12 пургара/грађана, били су изузети и из судства, а у случају спора са српским становништвом обе стране су имале једнак број представника. Имали су право да копају окна, галерије, да граде потпорне уређаје. Са друге стране, српски владари, краљ Милутин и цар Стефан Душан, настојали су да законом ограниче могуће злоупотребе слобода. Ограничено им је било право на сечу шуме – само неопходно за рударски трг, а забрањено је било и да крчевина служи за насељавање и пољопривреду. Ови закони су се односили и на остале становнике рударског насеља. У Душановом законику чл. 123 односи се на закон краља Милутина и спор који су Саси имали са властелом око земље коју су заузели. Крајем 13. и почетком 14. века Саси се појављују и у осталим рударским местима – није могуће утврдити да ли се ради о новим досељеницима или су се они из Брскова преселили. Овакво посебно уређење могло се стрести поред Брскова и у Новом Брду, Сребреници, Фојници, Олову,

⁷⁵ С. Мишић, *Коршићење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 142-143, 146-147, 154, А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 161, 164-165, 176, 181-184, 193-194, 196-197; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 108-109.

али и Подзвонику. Руде су се извозиле до Котора, Дубровника, те даље до Венеције и Фиренце. Поред становништва немачког порекла, по рударским насељима срећу се и Дубровчани и Которани, који неретко оснивају своје трговачке колоније.⁷⁶ Овде су се највише вадиле руде олова, бакра, гвожђа, али и сребра и, у мањој мери, злата. Посебно важно било је такозвано гламско сребро, односно сребро са примесама злата. У области кнеза Лазара након 1373. године налазио се највећи број рудничких области. Од већих рударских места изван је остала Трепча, која је припадала Вуку Бранковићу. Ови рудници су средином 14. века постали развијенији, како су се рудничке колоније умножавале. Све већи број података из дубровачког архива указује на то. Развој рудника утицао је на оснивање нових насељених места, тргова, умрежавање путних траса, као и на промет трговине – повећани извоз руда. О развоју рудника налазимо и писаних трагова у *Житију деспота Стефана* на местима где Константин Филозоф описује богатства државе. Описивање започиње управо рудницима сребра и злата наглашавајући да су веома богати рудом, али и да се њихова експлоатација увећава.⁷⁷

Метали који су се добијали из рудника у великој количини су се извозили преко Дубровника даље у Европу, али је део метала свакако остајао за домаће тржиште. Били су неопходни како за алате помоћу којих су земљорадници обрађивали њиве, алате занатлија, па и самих рудара, тако и за оружје, те предмете за свакодневну употребу. Проналажење руде био је сложен процес који је захтевао учешће више стручних лица. Према податку из друге половине 15. века, да би се дошло до руде у Новом Брду било је неопходно копати 10-15 година. Уз то, треба поменути и да је копање ишло највише до 180 м, а у Европи до 200 м у овом периоду.⁷⁸ Већ је напоменуто да су бољу технику при раду у рудницима донели рудари Саси. У откривању рудних налазишта учествовали су узбојници, задужени

⁷⁶ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Вукова задужбина, Прометеј, Београд, Нови Сад, 2002, 21-23; 28-31.

⁷⁷ К. Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех) – изводи и Житије Стефана Лазаревића, 77-78. И пошто се дрво познаје по плоду, а човек по делима, по плоду и делима (описаћемо) ову (земљу). Треба пре свега говорити о ономе што је најпотребније, тј. о злату, а уједно и о сребру, а њихови извори (тј. рудници) часни и плодни, који све више расту, уколико се више црну, као што и извори који се исцрпљавају, све слађи бивају.*

⁷⁸ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 62, 79.

да пронађу места са рудом, а узбијање је означавало почетак копања. Најмасовнији део чинили су копачи (рупници), у изворима и навођени под именом работници, који су се бавили копањем рудника и ископавањем руда. Поред њих, ту су и радници који врше пренос руде и избацују воду из јаме - фурник, трајбар, утрајтар, хунтар, хорњар. Вода је често представљала препреку при копању рудника. Из тог разлога унајмљивали су се стручњаци који би изградили ходник за отицање воде - штолну. За тај посао добијали су 1/9 руде или више 1/6 и 1/5 уколико је посао био захтевнији. Поред њих, за планирање ископавања били су неопходни и маршајдери, који су представљали врсту геометара. Старешине над цехом, руководиоци посла, али и предузетници били су хумани. Исти посао само са другим називом - урбурари - обављали су људи постављени од стране владара. Стручни топионичари и власници топионица или њихових делова били су валтурци. Места за даљу обраду руде биле су топионице, које су се морале налазити не нужно поред окна, али свакако у његовој близини и поред воде, затим рошти/рошли места на којима се руда пржила по неколико дана наслагана наизменично са угљем, а која се због загађивања ваздуха и опасности по здравље морала налазити даље од самог насеља. У поступку обраде руде учествовали су и избирилац, који је одвајао руду од јаловине, половичар, који је водио рачуна о руди током прања, тарач, који је уситњавао руду, роштар који је надгледао пржење, шмиочар који је радио на отапању руде, те откапнар и вучилац, радници на меховима. Даље пречишћавање и оплемењивање руде могло је бити настављено и у златарама и ковницама. Од алата рудари су користили алат килаву - слична секири и пијуку, чекиће различитих величина, полуге и пробојке, а копачи су од заштитне опреме имали кожно кецељу и шиљату кожно капуљачу, док су пронађену руду стављали у кожно торбу.⁷⁹

У време краља Милутина почели су са радом рудници Новог Брда (1300-1319). Ново Брдо је био трг са тврђавом на 20 км од Приштине, а налази се на западним обронцима Мале планине, између Копаоника и Скопске Црне горе. Насеље се развило почетком 14. века, први податак о њему је из 1319. године, а из 1326. сачувана је разрешница за царину. Од руда овде се вадило олово, сребро, глама. Грошеви се овде помињу 1349. године, а кнез Лазар је ковао новац са натписом имена града Ново Брдо. Он

⁷⁹ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 50, 55-61.

је својој задужбини, манастиру Раваница, даровао 150 литара (око 52 кг) сребра из Новог Брда. Утврђење се састојало од великог и малог града. Мали град је имао шест симетрично распоређених кула и у њему је била смештена војска. Куле малог града биле су зидинама спојене са кулама великог града којих је било две или три. Град је имао две капије, једну улазну и једну излазну. Поред тога, постојало је подграђе. Царинарница се налазила јужно од тврђаве на делу који се назива Ђумрукана. Из времена деспота Стефана Лазаревића сачуван је препис *Новобрдског законика* којим је дефинисан правни статус насеља. Ново Брдо се налазило на важној раскрсници путева који су водили у остале крајеве државе. *Врањски пут* је полазио од Врања и преко Новог Брда водио до Грачанице и Приштине. *Сашки пут* ишао је долином Биначке Мораве и спајао се са Врањским са једне стране, а са друге се код Урошевца спајао са Великом цестом, која је преко Косова водила ка Скопљу. *Трговски пут* водио је ка Савинцима и Врању, а *Коњска путина* и *Пазарски пут* у прешевски крај.⁸⁰

Јањево је био град и рудник сребра, гламског сребра и злата, на путу који је спајао Липљан са Новим Брдом. Сачувано је писмо папе Бенедикта IX упућеном барском надбискупу Марину Жаретићу из 1303. у вези са католичком парохијом у Грачаници близу Јањева. Изглед и план града су непознати, а највише података у писаним изворима среће се у првој половини 15. века што указује на већу присутност дубровачких трговаца чија се колонија овде први пут помиње 1433. године. У време турске власти 1488. Јањево је добило закон о рудницима.⁸¹

У копаоничком басену се током 14. века развијају рудници попут Копорића, али до веће експлоатације рудника долази почетком и током 15. века. Ливађе је био рударски трг који је први пут споменут 1405. године, 3 км североисточно од Брзећа. Овде се највише се вадило гвожђе, олово и сребро. Беласица је рудник сребра и гламског сребра који је почео

⁸⁰ Више о *Новобрдском законика* видети у: Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Научно дело, Београд, 1962; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 39,42; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54, 62, 88; А. Фостиков, *Ново Брдо*, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, С. Мишић (ур.), Завод за уџбенике, Београд, 2010, 198-202.

⁸¹ ур. С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 42-43; А. Узелац, *Јањево*, у: *Лексикон градова и тргова*, 123-124.

са радом почетком 15. века, први помен у изворима је из 1423. године, док се годину дана касније помиње и дубровачка колонија. Бело Брдо је најмањи рудник копаоничког краја, почео са радом у 15. веку, а први његов помен у изворима је из 1438.⁸²

Копорић је рудник среброносног олова са јужне стране Копаоника, а на ушћу две мање реке, Подгора и Мушин до. Насеље се формирало у првој половини 14. века; први помен Копорића је у Бањској хрисовуљи (1313-1316) краља Милутина, а католичка парохија је до 1346. већ постојала. Током 60-их година 14. века постојала је и ковница новца. Кнегиња Милица је приход од овог рудника поклонила манастиру Св. Пантелејмона на Светој гори, што је касније потврдио и деспот Ђурађ Бранковић. У првој половини 15. века рудник и трг су били активни, али се то променило у турско доба.⁸³

Остраће је било рударско место у копаоничком крају са дубровачком колонијом, поменуто у папском писму 1346. као католичка насеље. Тачно место где се налазило још увек је непознато. Могуће је да је у питању данашња Остатија, где су археолошка истраживања показала да се вадило олово и гвожђе.⁸⁴

Копаоничком басену припадала је и Плана, трг и рудник на планини Жељин, поред Планске реке, десне притоке Ибра. Данас је то Селиште на Царинском потоку притоке Планске реке. Педесетих година прошлог века били су видљиви темељи кућа. Постоји и Кулина, остаци тврђаве која је служила за заштиту насеља димензија 12x10м. Ту се налазе и остаци две цркве, од којих би једна могла бити католичка црква која је споменута још 1346. године. Ковница новца се помиње 1388. године и ту се ковао динар тежак 0,5 г сребра. Изнад Селишта налази се топоним Пазариште који упућује на место трга, а поред тог топонима постоји и Трговиште, између Селишта и Цеовишта. Плана је била је изолована, једини излаз ка Ибарском делу пута преко Гокчаничке или Јошаничке реке.

⁸² Е. Миљковић, *Беласица*; С. Мишић, *Бело брдо*; Н. Ђокић, *Ливађе*, у: *Лексикон градова и тргова*, 29, 166-167.

⁸³ С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, (ур.), *Старо српско рударство*, 37; С. Мишић, Е. Миљковић, *Копорић*, у: *Лексикон градова и тргова*, 139-140.

⁸⁴ М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, у: *Српске земље у средњем веку*, 82; Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 38, 130.

Остаци пута сачувани су из правца Селишта ка Цеовишту у дужини од 80 м. Овде су се могли срести Саси, Которани, Дубровчани, а само место је можда настало још у 13. веку.⁸⁵

Око Рудника и рудничке области су вођене борбе током 60-их и 70-их година 14. века, када је након пораза жупана Алтомановића 1373. године коначно припао кнезу Лазару. Овде се налазила и ковница новца која се помиње први пут још 1303. године, а коју су користили и жупан Никола Алтомановић и кнез Лазар. Од руда су били присутни бакар, сребро, олово. У време краља Драгутина су се доселили Саси, а први писани подаци о Руднику су из 1293. године. Иако постоје места са остацима цркава и зграда за становање у близини Острвице, још увек није утврђено где се налазило насеље Рудник.⁸⁶

Северозападно на удаљености од 5 км, приступ Руднику штитила је тврђава Острвица, са својим горњим и доњим подграђем. Са источне стране Рудник је штитила Сребреница, први пут у документима поменута 1395. године у повељи кнегиње Милице и њених синова, а у вези цркве св. Николе у Сребреници коју дарују војвода Никола и његова супруга Видослава манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори. Сребреница се налази на 10 км од данашњег места Рудник, на десној обали реке Сребренице, данас је порушена, а назива се још и Кулином. У близини Рудника била су и Сеоца (Селца) које је имало своју царину и које су посећивали дубровачки трговци.⁸⁷ Североисточно од рудничке области налазио се Некудим – град, трг и двор деспота Стефана Лазаревића код села Придворице југозападно од Смедеревске Паланке у коме је 29. јануара 1412. потврђен статут Новог Брда. Први помен Некудима је у повељи краља Жигмунда 12. новембра 1389. који се улогорио у његовој близини приликом напада те јесени. Овде су боравили и дубровачки поклисари, као и путописац Бертрандон де ла Брокијер.⁸⁸

⁸⁵ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 37-38; А. Фостиков, *Плана*, у: *Лексикон градова и тргова*, 214-215.

⁸⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 51; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 34-35; В. Петровић, *Рудник*, у: *Лексикон градова и тргова*, 245-247.

⁸⁷ М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, 62-63; В. Петровић, *Острвица/Острвица, Сребреница*, у: *Лексикон градова и тргова*, 207-208, 281.

⁸⁸ М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, 60; А. Крстић, *Некудим*, у: *Лексикон градова и тргова*, 185-186.

III део – Трговина и путеви

Од велике важности за привреду је изглед и мрежа путева. Уз транспортно средство, квалитет пута могао је да убрза или успори промет робе и људи. На развој путева на територији средњовековних српских земаља највише је утицао рељеф земљишта. На западу, ка босанској држави и Зети пружа се планински венац Динарских планина, на истоку ка Бугарској Карпатско-балканске планине, док се са леве и десне стране Јужне и Велике Мораве простиру Родопске планине. Поред планина, рељеф је испресецао и великим рекама: Дунав, Сава, Дрина, Велика Морава, Западна и Јужна Морава, Ибар, као и мноштвом мањих река. Овакав рељеф условио је и степен проходности и безбедности путева, а нарочито у неповољним зимским условима. Путовање кроз планинске крајеве током зимских месеци било је знатно отежано и трајало дуже у односу на равничарске и брдовите крајеве Поморавља. Тако је, на пример, пут од Крушевца до Дубровника лети трајао 7-8 дана, а у зимским месецима 10-15 дана.⁸⁹

На основу података могу се разликовати две врсте путева, главни који је називан *цестом* или *друмом* и локални називан једноставно, *пут*. Повремено су прављене разлике између њих додавањем велики, односно мали пут, као што је то случај у повељи Константина Дејановића манастиру у Штипу од 26. марта 1388. године. Дубровчани су користили израз *Via magna* за велике и *Via tresa* за кратке или уске путеве. Изглед, ширина и материјали од којих су путеви грађени, самим тим и превозна средства, такође су

⁸⁹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Новинско-издавачко предузеће *Туристичка штампа*, Београд, 1974, 14, 41.

зависили од рељефа. Ширина великог пута била је од 3 до 4 метра, док је у ужим планинским деловима пут био различите ширине од 1,4 до 3 метра.⁹⁰

Природа, али и ширина пута условили су и начин транспорта људи и робе. Кроз планинске крајеве на западу функционисао је каравански тип транспорта, није се путовало колима, већ су се користиле животиње као што су коњ, магарац, мазга, во. Дубровчани су склапали посебне уговоре са Власима -*поносницима* – који су своје животиње давали у најам за транспорт. Мала или велика кола, односно кола са два или четири точка могла су се користити на већим путевима. На основу сачуваних дубровачких књига сазнајемо више о кретању каравана ка унутрашњости Балканског полуострва. Из Дубровника са обале Јадранског мора роба је путовала кроз земље средњовековне Босне, Зете, Србије, те даље ка Угарској, Влашкој и Бугарској. Дубровчани су своју робу превозили до одређених места где би се вршила размена: у долини Лима, у области горње Дрине до Вишеграда, а у Босни до Борача, Врхбосне, Високог, Олова. Након опадања рудника Брсково, дубровачка караванска трговина премешта се у долину Лима.⁹¹

Због безбедности коју су пружали, али и због одржаања панађура, караванске станице развиле су се и код манастира Бања код Прибоја, манастира Светог Николе. Као караванска станица у 15. веку помиње се и место Комарани код Бродарева, али и кућа властелина Вука Бранковића, Прибила Кућинића, где су каравани пристизали од 1396. до 1402. године.⁹² О посебном статусу дубровачких трговаца сведоче и повеље које су

⁹⁰ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 16, 19.

⁹¹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 25,30,34-5; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина у: Српске земље у средњем веку*, 305-308; С. Мишић, *Пријепоље у: Лексикон градова и тргова* 223-224. Први познати уговор са поменом Пријепоља датира из 1343. године и његова улога међу трговима расте у наредном периоду. Може се претпоставити да је трг постојао од времена формирања властелинства манастира Милешева, а као посебно насеље формирао се средином 14. века код ушћа Милешева у Лим. Дубровчани су овде доносили со, италијанске тканине, а односили восак, кожу и крзно. Приходи од трговине у Пријепољу припадали су манастиру Милешева. Пријепоље је након пораза жупана Николе Алтомановића припало босанском бану Твртку. Ту се од друге половине 14. века јавља већи број трговаца, међутим, није се развила дубровачка колонија, као што је то био случај са другим местима, попут Новог Брда. Одавде се роба преносила даље ка Сјеницама, Трговишту, Новом Брду, Пећи. У изузетним случајевима дубровачки трговци су одлазили и до Трговишта (код Новог Пазара), Рудника, Сеница, Ариља.

⁹² М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 308-310.

српски владари издавали, којима им је гарантована слобода трговине и безбедност. Кнез Лазар је издао Дубровчанима повељу 9. јануара 1387. године у Крушевцу, а Вук Бранковић 20. јануара исте године у Приштини. Слободно кретање трговаца и бављење трговином на територији српске државе било је загарантовано и *Душановим закоником*.⁹³

На заштиту путева се односе и два члана, 157. и 158. *Душановог законика* у којима се налаже да се постављају страже; њихов задатак је чување путева, али и гоњење и проналажење лопова и разбојника. За безбедност путева око *пустих брда*, били су задужени становници околних села. У повељама се срећу се и топоними *стража*, *стражиште*, док у турско време постоје дербендска села чији је задатак било чување путника и робе и поправљање путева.⁹⁴

Тргови у средњовековним српским земљама представљају места на којима се вршила размена робе, наплата царине, али су се временом и развијала насеља са посебним одликама. Посебан статус су имали тргови на којима се могло трговати сољу: Дријева, Дубровник, Котор, Свети Срђ на Бојани. О томе колики је значај и моћ ових тргова говори и неуспешан покушај босанског краља Твртка да заснује два нова трга на коме би се со продавала, један у Суторини, а други у Брштанику. Услед жалби Дубровчана и притисака са угарске и млетачке стране босански краљ је 1382. морао да одустане од своје намере. Тргови као места за наплату царине могли су бити успостављени и укинута, као што је то био случај са Требињем, које је 1349. године цар Стефан Душан укинуо на захтев Дубровника. Трг је био место повременог састајања ради размене робе у време празника или панађура које је организовала власт. Чест је случај да се из оваквог трга формирало посебно насеље. Куће су груписане у близини неког утврђења или је оно касније подизано ради заштите трга, чиме је трг добијао одлике подграђа.⁹⁵ Тргови као насеља су се дакле формирали на местима раскршћа главних путева, као и у рударским областима. Са

⁹³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I,1*, Српска краљевска академија, Београд, Сремски Карловци, 1929, 120-123, 136-139; Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, 122-123. На трговце и трговину се односе чланови 119-122.

⁹⁴ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, 131-132; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 37-38. *Стражиште* се спомиње у повељи краља Стефана Душана манастиру Трескавац 1337. и у повељи Константина Дејановића цркви Св. Вазнесења у Штипу из 1388.

⁹⁵ ИСН I, 546; Д. Ковачевић-Којић, *Трг*, у: *Лексикон српског средњег века*, 737-739.

развојем рударства расте и број тргова у овим крајевима у 14. веку, а нарочито у 15. веку у време Деспотовине.

Цариградски друм

Дунав и Сава чинили су природну границу са Угарском краљевином. Прелази на овим рекама пре 15. века највише су се користили у ратне сврхе. Тек је у време Деспотовине заједно са Београдом порастао значај Дунава за трговину. Скеле на Дунаву налазиле су се у близини ушћа његових притока. На путу *Via Militaris*, могло се путовати Дунавом од Београда до Браничева лађом. Уколико се ишло копненим делом, требало је прећи Велику Мораву чамцем код Браничева. У 14. веку је постојала и скела код Ковина у јужном Банату за прелазак реке. Ковин се први пут се као прелаз помиње у 11. веку, ту је војску пребацио и краљ Жигмунд приликом напада на територије кнеза Лазара 1389. и 1392. године.⁹⁶

Цариградски друм је од Београда водио преко Гроцке и ишао паралелном трасом са Дунавом ка Костолцу, а да би се до њега стигло, Велика Морава се прелазила чамцима код Костолца, које се уместо насеља Браничево, од 1379. јавља у повељи кнеза Лазара манастиру Горњак. У близини ушћа Велике Мораве у Дунав, налазио се трг Суботица, који је кнез Лазар поклонио манастиру Раваница, у данашњем селу Дубравице. У турско време место је изгубило статус трга. Из Раваничке повеље може се закључити да је пут ишао поред села Горња Живица (данас Живица код Пожаревца), као и Дубнице (североисточно од Свилајнца). Одатле се на југ путовало два дана кроз шуму и стизало у Равно, данашњу Ћуприју. Од Равног је пут водио преко Паракиновог брода и Ражња ка Делиграду и преко Бована ишао на југоисток ка Нишу. У првој половини 15. века

⁹⁶ С. Мишић, *Коршићење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 159, 169-170; А. Крстић, *Ковин у: Лексикон градова и тргова*, 131.

посведочен је и пут са супротне стране Велике Мораве, а њиме је прошао Бертрандон де ла Брокијер. Он је преко Сталаћа дошао код деспота у Некудим, а одатле наставио пут за Београд. Овим путем је прошла и војска Јанка Хуњадија десет година касније. Стара траса није била напуштена већ су од овог периода обе путне трасе су биле у употреби.⁹⁷

Велика Морава, у средњем веку била је богатија водом него данас, са честим изливањима и променама тока. Услед промена речног корита настајале су броне мртваје или *блата*. Мртваја Ресавчина простирала се од ушћа реке Ресаве до села Лучица, док се једно блато налазило између атара села Доња и Горња Живица. О великом броју меандра и мртваја на овој реци сведочи и географска карта из 1788.⁹⁸ На Великој Морави постојало је више речних прелаза, манастиру Раваница су припадали Балаин брод, брод на Равном, на Обрасцах, на Гложању, село Ливадице са пола брода. Манастиру Светог Пантелејмона припадала је Хлапова пољана са бродом, а Лаври Светог Атанасија припадали су Паракинов брод и Краљев брод. Прелаза и мостова је било сигурно много више, а од великог су значаја за локалне путеве који су повезивали насеља у Поморављу. Мостови су најчешће били дрвени, нису били трајни, па се тако срећу места која се називају *мостишта*.⁹⁹

Јагодина (Јагодна) се помиње у два документа крајем 14. и почетком 15. века. Будући да је ту кнегиња Милица са синовима Стефаном и Вуком издала разрешницу 15. јула 1399. за закуп царине рудника Плана и трга Шетоње, а 8. јуна 1411. деспот Стефан издао повељу манастиру Хиландару, Јагодина је свакако имала и владарску канцеларију. Будући да се налазила на важном делу пута била је и трг. Као трг уписана је 1476/7. у дефтеру Смедеревског санцака, а била је и центар истоимене нахије. Према подацима из

⁹⁷ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 82-84; М. Вушковић, *Суботица*, у *Лексикон градова и тргова*, 292; *Путеви и трговина*, С. Мишић, А. Узелац у: *Шумадија у XV веку – колективна монографија*, (ур.) С. Мишић, М. Копривица, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију, Београд, 2018, 278-280.

⁹⁸ С. Мишић, *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*, Гласник ИА 34, Ваљево, 51; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 18, 27.

⁹⁹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 166-167; А. Узелац, *Хлапова пољана*, у: *Лексикон градова и тргова*, 310. Хлапова пољана спомиње се у повељи кнегиње Милице и њених синова, Стефана и Вука 1395. године манастиру Св. Пантелејмона. Војвода Михаило је том приликом даровао манастиру насеље са зесеоцима, метохом и половину прихода од скеле.

турског времена становници Јагодине узгајали су житарице, винову лозу, поврће, имали свиње и кошнице.¹⁰⁰

Пут је даље водио у Равно, римски *Nogum Margi*, данас Ћуприја. Град и утврђење налазили су се на ушћу реке Раванице (Равно) у Велику Мораву у жупи Дубравница. У античко време пут је код овог места прелазио преко Велике Мораве. Одавде је пут водио ка југу или ка источним крајевима. Најстарији помен Равног је код географа Идрисија у 12. веку који га помиње као велики град, а археолошки налази указују на 10/11. век. Кнез Лазар је поклонио брод на Равном својој задужбини, манастиру Раваница. Ово насеље је изгубило свој значај у каснијем периоду, а 1516. је забележено само 6 кућа.¹⁰¹

Јужно од Равног налазио се Паракинов брод – данашњи Параћин, поред Црнице, десне притоке Велике Мораве, а припадао је жупи Дубравница. Властелин Цреп је овај трг даровао Лаври св.Атанасија на Светој Гори. Касније, у 15. веку помиње се као трг, а имао је и панађур.¹⁰² Југоисточно од Паракиновог брода, изнад планине Бабе био је Петрус, којим је у време кнеза Лазара управљао Цреп Вукославић. На Дубравници су 1380. године Цреп и Витомир победили турску војску.¹⁰³

Са северне стране Мојсињских планина, близу састава Западне и Јужне Мораве, налазе се остаци средњовековног Сталаћа. Манастир Раваница је од кнеза Лазара добио у Сталаћу *панађур Петров с бродом*, а панађур помиње и један Дубровчанин у другој половини 15. века. О пристаништу код Сталаћа говори путописац Бертрандон де ла Брокијер, који је навео да Турци ту држе 80 до 100 шајки. Град су Турци освојили први пут 1413. у походу султана Мусе, а други пут у ратовањима 1425-1427. Већи број налаза из римског периода, попут фибула и новца, говори о континуитету живота у Сталаћу. На око километар растојања са јужне стране налази се утврђење Укоса или Кућиште, које се

¹⁰⁰ М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, 59-60; А. Крстић, *Јагодна*, у: *Лексикон градова и тргова*, 122; А. Крстић, *Јагодина* у: *Шумадија у XV веку*, 170-171.

¹⁰¹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 166; А. Узелац, *Равно*, у: *Лексикон градова и тргова*, 234-235; А. Узелац, *Равно* у: *Шумадија у XV веку*, 182-183.

¹⁰² А. Узелац, *Паракинов брод*, у: *Лексикон градова и тргова*, 209-210.

¹⁰³ С. Мишић, *Петрус*, у: *Лексикон градова и тргова*, 211.

развијало у периоду од 4. до 6. века.¹⁰⁴ С обзиром на постојање панађура, као и да је постојало пристаниште вероватно и у време кнеза Лазара и да се налази на стратешки важном месту, ушћу Западне и Јужне Мораве, Сталаћ је био и трговачко место.

Via militaris је настављао преко Ражња и Липовца, а један крак се одвајао и водио до прелаза на Јужној Морави код Ђуниса. Ђунис се помиње у оснивачкој повељи манастира Дренча из 1382. године. Манастиру се поклања трг на Морави са бродом, у жупи Загрлата, која се простирала у делу где се спајају Јужна и Западна Морава. Ово је био уједно и најповољнији прелаз Јужне Мораве, код улаза у Сталаћку клисуру.¹⁰⁵ Идући даље од Ражња на путу био је Бован, тврђава са тргом 9 км северно од данашњег Алексинца. Први пут се јавља у повељи кнегиње Милице 1395. године манастиру Св. Пантелејмона. Том приликом даровала је манастиру со са овог трга (500 крушаца) и два човека. У Бовану се налазила царинарница, као и складиште соли из Угарске.¹⁰⁶ Тврђаву Липовац је подигао непознати властелин пре Косовског боја. Налазила се на источној граници државе, на јужним деловима Озрена, код извора Липовачке реке. Ово крајиште се на северу граничило са Петруским крајиштем. Могуће да је непознати властелин био Витомир који је са Црепом учествовао у боју на Дубравници.¹⁰⁷

Ниш и путеви од Ниша ка унутрашњости

Ниш, римски *Naisus* је после битке код Велбужда (1330) припао српској страни и касније је улазио у састав државе кнеза Лазара, све до 1386. године када су га освојили Турци. О тачном времену када је ова област доспела под власт кнеза Лазара не зна се много. Пронађен је натпис на коме пише да је Копријан, град 11 км јужно од Ниша, сазидао Ненад, син казнаца Богдана, 1372. године, у време кнеза Лазара. Према томе, област око Ниша је сигурно ушла у састав кнежеве државе пре 1372. године. Српска страна је повратила ове области после битке код Ангоре (1402), али је поново одузет 1427/1428. године. Приликом склапања мира 1444. године, Ниш је остао изван граница

¹⁰⁴ А. Младеновић (ур.), *Повеље кнеза Лазара*, 54, 62, 88; Н. Ђокић, *Сталаћ*, у: *Лексикон градова и тргова*, 284-287.

¹⁰⁵ Н. Ђокић, *Трг у Загрлати (Ђунис)*, у: *Лексикон градова и тргова*, 297-298.

¹⁰⁶ С. Мишић, *Болван/Бован*, у: *Лексикон градова и тргова*, 50.

¹⁰⁷ С. Мишић, *Липовац*, у: *Лексикон градова и тргова*, 169.

Деспотовине. Поред стратешке, град је био и од привредне важности, будући да се налазио на раскршћу путева који су повезивали локалну мрежу путева, али се и рачвали изван граница државе. Постојање трга посведочено је још у 11. веку, док се у време турске власти овде сакупљао порез од панађура.¹⁰⁸ Имао је значајно место како на путу ка Цариграду, тако и ка унутрашњости српских земаља. Један крак који је припадао Цариградском друму водио је долином реке Нишаве ка Пироту, а од Пирота даље ка Софији.¹⁰⁹

На путу од Ниша ка Пироту, налазио се Копривац (данас село Копривница), који спомиње млетачки путник и дипломата Бенедето Рамберти 1534 године. Налазио се са десне стране пута Ниш-Софија, поред Суве планине, а пре села Клисуреца.¹¹⁰ Долином Нишаве стизало се и до пограничног утврђења Темац. Утврђење се налазило на улазу у клисуру реке Темштице, на око 20 км северозападно од Пирота и подигнуто је у првој половини 14. века, а једини писани податак о овом утврђењу је у делу Константина Филозофа.¹¹¹

На благом узвишењу, близу ушћа Бистрице у Нишаву, на месту римског града *Turges*-а поменутог у 2. веку, налази се Пирот. Горњи град је настао у време кнеза Лазара, средњи град у време његовог сина, деспота Стефана, а доњи град у време турске власти. Утврђење је имало три капије, главна је била нишка, на југозападу, док су се Стамбол-капија и Књажевачка налазиле са источне, односно северне стране. Пирот је први освојио велики жупан Стефан Немања, у каснијем периоду био је под бугарском влашћу све до битке код Велбужда 1330. У област кнеза Лазара ушао је после 1371. године, а раније је припадао области Константина Дејановића. Борбе са Турцима су вођене 1385/1386. када су победу ипак однели Турци. О српско-турским сукобима око пиротског краја у периоду од 1385/1389. говоре и турски извори. Историчар Нешри бележи да је кнез Лазар изгубио Пирот после пада Ниша 1386. и да га је повратио војвода Димитрије, али да је султан Мурат послао Јахши-бега који је поново преотео град и опљачкао околину. Слично

¹⁰⁸ Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, у: *Историјски часопис XXXI* (1984), 6-7, 12-14, 24, 28, 30-31; В. Алексић, *Ниш*, у: *Лексикон градова и тргова*, 188-190.

¹⁰⁹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 90.

¹¹⁰ А. Узелац, *Копривац*, у: *Лексикон градова и тргова*, 140.

¹¹¹ М. Копривица, *Темац*, у: *Лексикон градова и тргова*, 294.

извештава и Идрис Битлиси, који борбе око Пирота ставља у пролеће 1389. Град је припао деспоту Стефану у време султана Мехмеда I, а под турску власт је опет пао 1425-1427. Све до коначног турског освајања град је био стратешки значајно место јер се налазио на пограничном простору.¹¹²

Други крак од Ниша водио је долином Јужне Мораве преко Лесковца до Врања и даље долином Вардара до Грчке и Солуна.¹¹³ Од Ниша се стизало до раније поменутог Копријана, који се налази 11 км јужније, на локалитету Курвин град. Град је био значајно погранично утврђење обновљено у време кнеза Лазара 1372. године. Доста је страдао 1413. током похода султана Мусе. Под турску власт је пао између 1425. и 1428. али је 1444. враћен Деспотовини. У каснијим турским пописима помиње се село Курвин Град.¹¹⁴

Лесковац се налази у жупи Дубочица, у близини ушћа Ветернице у Јужну Мораву. Први пут поменут 1303/1304. године у општој хрисовуљи за Хиландар и пирг Хрусију. Жупа Дубочица је у састав државе кнеза Лазара ушла до краја 1371. године, а остала у оквирима државе његових наследника и након Косовске битке. Лесковац је имао трг и у ово време, али је присуство дубровачких трговаца забележено тек од краја 15. века. Мурат II је у походу 1427. заузео Лесковац, али је враћен деспоту Ђурђу 1444. године.¹¹⁵

Долином Ветернице стизало се у Врање, центар истоимене жупе, које није улазило у састав државе кнеза Лазара. Овде је власт повратио кесар Угљеша Влатковић, након погибије Константина Дејановића и запосео Врање, Прешево и Иногште, као турски вазал. Од Врања је пут водио на југ, ка Скопљу, али се такође преко Врања из приморја избијало на пут ка Софији. Из Врања се путовало и у област Новог Брда, па у вези са тим треба поменути и *Врањски* и *Сашки пут*, који се јављају у Раваничкој повељи. Сашки пут је водио преко села Партеша, Клокота и Будризиди (данас села Горња и Доња Будрига) који и данас постоје. Пут који је ишао долином Биначке Мораве и спајао се са Врањским путем. Врањски пут је преко села Прилепнице, Радановци (данас Рајановце) и засеока

¹¹² С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Међуопштински архив Врање и Удружење историчара Браничева и Тимочке крајине, Врање 2002, 37-38, 64-65; М. Копривица, *Пирот*, у: *Лексикон градова и тргова*, 212-214.

¹¹³ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 94.

¹¹⁴ М. Копривица, *Копријан*, у: *Лексикон градова и тргова*, 140-141.

¹¹⁵ А. Узелац, *Лесковац*, у: *Лексикон градова и тргова*, 165.

Бороевци (данас Божевце) водио преко Кончулског теснаца изнад Гњилана до Новог Брда.¹¹⁶

Још један пут који се јавља у дубровачким документима, а био је од великог значаја је такозвани *Топлички пут* односно пут који је спајао Ниш са Трговиштем. Када се од Ниша путовало ка западним крајевима код села Мрамор се налазила скела преко које се прелазила Јужна Морава и даље настављао пут преко Добрич поља изнад Прокупља, преко села Шварце, затим села Гргуре и Ђерекаре. Овде се пролазила копаоничка област северозападно од Сувог Рудишта до села Јариње где се Ибар прелазио чамцима или бродовима. Требићком реком преко засеока Чоковица и села Бања стизало се у Трговиште. Постојала је и друга верзија овог пута, од села Мрамор ишло се преко Прокупља, села Вич и села Шпанци, северно од Белих Цркава, преко Сагоњева и Страторије (данашње село Судимље) стизало се до Ђерекара. Треба напоменути да је до долине Топлице од Ибра пут водио преко Остраћа и Костимпоља. Дуж ове трасе постоје бројни налази римских предмета и остатака путева, а у Куршумлији (Беле Цркве) је откривен и римски миљоказ.¹¹⁷

Прокупље, односно римски *Намтеум* налази се на античкој траси Ниш-Љеш. У средњем веку ту је би центар жупе Топлица. Црква Св. Прокопија сазидана је крајем 10. века у време бугарске превласти. Првобитно име града није записано у изворима, могао се звати исто као и жупа чији је центар био или Комплос. Име Прокупље по први пут се среће у повељи кнегиње Милице 1400. године манастиру св. Пантелејмона са Атоса, а повод за промену имена било је премештање моштију св. Прокопија из Ниша. На узвишењу се налази тврђава која се данас назива Хисар. Налази се на стратешки изузетно важној позицији јер контролише пут ка Косову и Поморављу. Утврђење се састоји из Горњег утврђења, елипсасте основе, те два доња града. Већи доњи град налазио се са источне и југоисточне стране. Мањи доњи град смештен је западно и југозападно у односу на већи и није археолошки испитан. На левој обали Топлице налазила се такозвана *Југ-Богданова* или *Водена* кула, а у њеној близини се веровано налазио и мост на Топлици. На

¹¹⁶ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 94-95; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 60, 86; М. Копривица, *Врање, у: Лексикон градова и тргова*, 77.

¹¹⁷ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 88-89, 108, 127; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 170.

Плочнику је 1386. заустављено напредовање турске војске. Град је нападнут и 1413. приликом похода султана Мусе, а у састав турске државе жупе Топлица и Дубочица ушле су као мираз Маре Бранковић. У подграђу тврђаве откривени су трагови кућа и делови керамике домаће производње из друге половине 14. и 15. века. На месту данашњег градског трга откривене су средњевековне некрополе, у којима је пронађен новац деспота Стефана Лазаревића, а у горњем граду пронађен је новац краља Жигмунда.¹¹⁸

Беле Цркве (данас Куршумлија) је место где је Стефан Немања подигао цркву св. Николе, центар Топличке епископије. Трг се помиње први пут 1280. у дубровачким документима. Први трговци су били из Котора, а пред крај 13. века појављују се и дубровачки. Највећи успон као трг је место добило после турског освајања јужних делова Деспотовине 1455. године. Трговало се рудама из копаоничких рудника, највише сребром и златом.¹¹⁹

Јужно од рудника Ново Брдо и Јањева били су Прилепац, родно место кнеза Лазара и Призренац. Призренац је имао тврђаву, насеље и трг, први пут је поменут 1412. године. Налази се на десетак километара југозападно од Новог Брда, његови остаци се налазе на левој обали Брасаљске реке, која је притока Биначке Мораве у данашњем селу Брасељице. Током 15. века ту су присутни дубровачки трговци, али место се последњи пут помиње приликом турског освајања Новог Брда 1455. године.¹²⁰ Прилепац је данас топоним Хоџин хан између села Прилепница и Божевац, на 12 км од Призренца. Утврђење се налазило изнад леве обале Прилепничке реке, која је притока Биначке Мораве. Град је био неправилног четвороугла, са западне стране заштићен стрмом литицом, на јужној и северној страни су брда, а ради одбране са источне стране подигнут је зид у дужини од приближно 150 м. Источно од града на падини, испод вештачког рова, налазе се остаци објеката, делови насеља формираног испод утврђења. У близини Прилепца пролазила су два пута, *Врањски* и *Сашки*. Могуће да је део Врањског пута долином Прилепничке реке водио до Новог Брда. У Раваничкој повељи помиње се и село Прилепница, 2,5 км јужније од града, а југоисточни део села Божевице, окренут ка граду, зове се Прилепац, тако да се

¹¹⁸ В. Алексић, *Прокупље*, у: *Лексикон градова и тргова*, 229-231.

¹¹⁹ Е. Миљковић, *Беле Цркве*, у: *Лексикон градова и тргова*, 29.

¹²⁰ А. Фостиков, *Призренац*, у: *Лексикон градова и тргова*, 222-223.

претпоставља да су припадали граду. Главна улога ове две тврђаве била је управо заштита новобрдских рудника.¹²¹

Липљан је кратко био у власти кнеза Лазара, пре него што га је заузео Вук Бранковић. Налазио се на античком путу од Скадра и Љеша ка Нишу, а у средњем веку одавде се путовало ка Скопљу, Новом Брду. Седиште Липљанске епископије било је у Грачаници, где је краљ Милутин подигао манастир. Почетак 15. века обележиле су борбе за ове крајеве између Бранковића, Лазаревића и Турака. Султан Мехмед II заузео је Ново Брдо 1. јуна 1455. године, а после тога је и Липљан уз Приштину, Трепчу, Призренац и Бихор прешао под турску власт.¹²² Ово су уједно и били најјужнији поседи кнеза Лазара. Рудници Глухавица, Рогозна и Трепча, као и градови Јелеч, Вучитрн и Приштина били су део области Бранковића.¹²³

Путеви из Босне и Приморја

Река Дрина, која је представљала природну границу између државе кнеза Лазара и босанског бана, односно краља Твртка, због својих природних одлика није била пловна целом својом дужином – могло се пловити у горњем току од Звоника, а у одређено годишње доба била је пловна и од Вишеграда, за мање чамце. Савом и Дунавом пловило се даље до Сремске Митровице, односно Београда.¹²⁴

Из Дубровника и Босне је пут водио преко Требиња, Гацка, Тјентишта, Фоче и долином Њехотине преко Пљеваља до Пријепоља и кроз жупу Црна Стена до Сјеница. Други крак овог пута одвајао се од Фоче ка Горажду и водио ка долини Лима, који се прелазео код данашњег Бродарева. Када се путовало из Приморја река Дрина се прелазила код села Душће јужно од Вишеграда, код села Сутјеска северно од Горажда и Устиколине. Овуда је пут пролазио и у римско доба, а познат је по имену *Via Drine*, али и као *Via*

¹²¹ ур. С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 42; А. Фостиков, *Прилепац*, у: *Лексикон градова и тргова*, 226-227.

¹²² ИСН II, 297-298; Р. Радић, *Липљан*, у: *Лексикон градова и тргова*, 167-169.

¹²³ М. Динић, *Област Бранковића*, у: *Српске земље у средњем веку*, 149.

¹²⁴ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 155.

Trebigne или *Via Goze*, према Требињу, односно Фочи.¹²⁵ Пут је из Врхбосне до долине Западне Мораве пролазио поред Вишеграда и Добруна преко Шаргана. Калдрма је пронађена код засеока Витаси и села Мокра Гора, а у Смедеревском дефтеру 1536/7. пописана су дербендска села Шарган, Стрмац и Биоска, која постоје и данас. Остаци калдме у ширини од 1,7 м до 2,2 м откривени су и у селу Стапари и на брду Сињавац, западно од Ужица.¹²⁶ Дакле, пут до Ужица водио је преко села Мокра Гора, Шарган, Витаси, Стрмаца, Биоске, Стапара и брда Сињевац.

У Смедеревском дефтеру из 1536/7. појављују се дербендска села Равни, Широкојно и Љубиш, која и данас постоје на Златибору, а налазила су се на путу ка Сеницама. Код Великог Јабучја пронађени су трагови два пута, римског и средњовековног. Сенице се налазе у изворишном делу Увца на Пештеру. Овде је издата повеља о укидању нових царина у време цара Стефана Уроша 26. септембра 1360. године. Припадале су великом кнезу Војиславу Војиновићу, касније жупану Николи Алтомановићу, а после кнезу Лазару, који је ту 1388. запленио дубровачке тканине. После Косовске битке место је заузео Вук Бранковић, који је 1391. увео царину. До Сеница се стизало и из области Плавског језера долином Лима и преко жупе Будимља кроз предео Бихар. Од Сеница је пут водио ка Трговишту, односно Расу.¹²⁷

Трговиште се налазило на ушћу Себечевске реке у Рашку, данас је то (Старо) Пазариште. Пронађени су остаци 64 објекта који су грађени у две фазе, старија у време цара Стефана Душана и млађа из друге половине 14. века. Место је припадало жупану Николи Алтомановићу, а касније кнезу Лазару. Крајем 14. века помињу се и цариници Вука Бранковића. У другој половини 14. века присутни су домаћи, али расте и број дубровачких трговаца. Рас је био центар државе великог жупана Стефана Немање, који је ту организовао најважније државне саборе. Први пут је поменут у изворима код Константина VII Порфирогенита у 10. веку, док је у време Василија II 1020. постао

¹²⁵ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 43; М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, у: *Ваљево - постанак и успон градског средишта*, 95; С. Мишић, *Користићење унутрашњих вода*, 167.

¹²⁶ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 128-129.

¹²⁷ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 68, 129; М. Благојевић, *Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији*, 16-18; С. Мишић, *Сенице*, у: *Лекискон градова и тргова*, 253.

седиште рашке епископије. Проширењем државе и измештањем њеног тежишта, утицај Раса је ослабио, а крајем 14. века нема га у изворима. Још увек није поуздано утврђено где се налазио, да ли је то Градина код Новог Пазара или се налазио на локалитету Постоње код цркве св. Петра и Павла.¹²⁸

Од Ужица је пут преко данашње Пожеге водио до Чачка. Ужице је била тврђава и трг на узвишењу изнад Ђетиње. Значајна је била за контролу путева ка Босни и остатку Србије. На тврђави се разликују три велике целине, цитадела са главном кулом, средњи и доњи град са кулом на води. Мада је град први пут 1329. године поменут као трговачко насеље, због своје позиције и изгледа превладала је његова војна функција. Град је припадао великом кнезу Војиславу Војиновићу и касније жупану Николи Алтомановићу који је последњи отпор 1373. пружао управо одавде, о чему говори Мавро Орбин. Ипак, како и током 15. века има помена трговаца, град је паралелно имао и војну и привредну функцију. Сачуван је и податак да је Дубровчанин који је путовао из Београда убијен код Скрапежа, близу Ужица.¹²⁹ Дакле, долином Скрапежа путовало се до данашње Пожеге и даље до Ужица. Градац (Чачак) је у 15. веку био трг. У римско доба постојали су кастели у Јездини и на Градини, а путеви су водили преко Јелице. Из средњег века (10. или 11. век) је Кулина под Кабларом, која се први пут у писаним изворима помиње у повељи Василија II у 11. веку. Градац је подигао кнез Страцимир, Јелена Анжујска га обновила и почетком 14. века, а био је седиште Градачке епископије. Развио се као трг захваљујући успону рудничких области, а први пут под именом Чачак јавља се у дубровачким изворима 1405. године.¹³⁰ Остаци калдрме пронађени су код Градине на Јелици. Од Чачка би пут ишао преко планине Јелице затим Овчара и Сјекире, а кроз села Ртари, Марковине, Негришори и Лучани, прелаза Бјелице и села Крстаца и прелаза преко Мораве водио за Ужице и Босну. Други крак водио је преко Јелице, села Граб, Ивањице и Јавора ишао ка Сеницама,

¹²⁸ М. Антоновић, *Трговиште; Рас*, у: *Лексикон градова и тргова*, 198-199, 235-237.

¹²⁹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 130; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, у: *Српске земље у средњем веку*, 51; С. Мишић, *Ужице*, у: *Лексикон градова и тргова*, 303-304.

¹³⁰ М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, 70; М. Вушковић, *Градац/Чачак*, у: *Лексикон градова и тргова*, 89.

а могуће је да је овај правац користио и кнез Лазар приликом напада на жупана Алтомановића 1373. и тврђаву Ужице.¹³¹

Од Жиче на југ пут је долином Ибра водио ка копаоничком басену и пролазио поред Маглича, Брвеника и Звечана даље према Приштини. Са десне стране Ибра налазио се Галич, тврђава која је у српско-византијским сукобима у 12. веку играла важну улогу и коју византијски писац Јован Кинам спомиње га као прибежиште рашких жупана. Налази се североисточно од места Лука код Сочанице на Ибру. Услед разарања тврђаве, али и успона Звечана, Галич је у каснијем периоду изгубио значај који је раније имао.¹³² Маглич се налази 16 км југозападно од Краљева, издуженог облика, не зна се да ли је подигнут у време Жиче. Непознато је каква је била његова привредна функција будући да га нема у дубровачким документима. Град има донжон кулу и још седам четвороугаоних кула. Остаци пута из римског периода пронађени су и са једне и са друге стране реке, а ту су пролазили путеви и током средњег века. Преко Звечана, Вучитрна и Приштине водио је *Приштевски пут*, споменут у Светостефанској хрисовуљи (1313-1316). Овај пут водио је даље ка Липљану, а одатле ка Скопљу.¹³³

Брвеник је био град и средиште истоимене жупе, која се налазила око средњег тока Ибра и реке Брвенице. Развој рударства омогућио је досељавање дубровачких и которских трговаца у другој половини 13. века. Најпознатији помен у изворима је повеља издата приликом замене поседа 1363. године између великог кнеза Војислава Војиновића и челника Мусе. Тада је Брвеник са целом жупом припао челнику, док је велики кнез у замену узео град и жупу Звечан. Том приликом кнез Лазар је наведен као милосник, а повељу је издао цар Стефан Урош. Брвеник је остао под управом Мусића све до њиховог страдања на Косову 1389. године, после чега га је заузео Вук Бранковић. У повељи су пописана села која су припадала жупи и налазили су се јужно од града, поред река Рашка

¹³¹ Г. Шкриванић, *Путеви у срењовековној Србији*, 130-131.

¹³² А. Узелац, *Галич*, у: *Лексикон градова и тргова*, 80.

¹³³ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 104-107; С. Мишић, *Маглич*, у: *Лексикон градова и тргова*, 173,176.

и Ибар. У време кнеза Лазара овде је властелин Обрад Драгосалић имао село Кукањ (данас не постоји), Шипачину, Чајетину и Ново Село.¹³⁴

Звечан је био центар истоимене жупе, подигнут на стени близу ушћа Ситнице у Ибар. Карактерише га повољан стратешки положај: контролише путеве ка рашкој области, Косову и Метохији. Град је сазидан неправилног облика, пратећи терен, са цитаделом на врху, док су испод биле куле опасане зидинама, а у подножју се налазио трг, заштићен зидом. Трг се први пут спомиње у Светостефанској повељи (1313-1316), али се није развијао у наредном периоду. Тврђава је у првој половини служила као тамница у којој је живот окончао краљ Стефан Урош III Дечански. Звечаном је око 1337. управљао власетелин, син властелинке Данице, која је била ктитор Св. Николе у Љуботину. После великог кнеза Војислава Војиновића, од 1370. до 1372. градом је управљао челник Милош Повика, да би га на кратко време заузео жупан Никола Алтомановић, а након његовог пораза град је припао Мусићима. После Косовске битке 1389. тврђаву је заузео Вук Бранковић, а после 1396. Турци, заједно са рудником Глухавицом и Јелечом.¹³⁵

Од Чачка се, долином Западне Мораве и преласком Ибра код данашњег Краљева стизало до Крушевца, једног од најзначајнијих утврђења државе кнеза Лазара.¹³⁶ Крушевац се у писаним изворима среће често, први пут у повељи кнеза Лазара манастиру Раваници, а касније у *Житију деспота Стефана* Константин Филозоф наводи да је кнез Лазар подигао Крушевац.¹³⁷ Традиционално за оснивачку годину се узима 1371. година, а археолошким налазима утврђено је постојање насеобине у праисторији, најстарији слој припада старчевачкој култури, а преко налаза бронзаног доба допире се до ређих из гвозденог.¹³⁸ За разлику од Козника, овде се развијало насеље које је и у турском периоду

¹³⁴ М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, у: *Српске земље у средњем веку*, 71,74; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 124-125; С. Мишић, *Брвеник*, у: *Лексикон градова и тргова*, 56.

¹³⁵ С. Мишић, *Звечан*, у: *Лексикон градова и тргова*, 112-114.

¹³⁶ Г. Шкриванић, *Путеви у срењовековној Србији*, 131.

¹³⁷ М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, у *Крушевац кроз векове – зборник реферата*, ур. А. Стошић, Народни музеј Крушевац, Крушевац, 1972, 10.

¹³⁸ Е. Томић, *Резултати истраживања праисторијских насеља у Крушевцу у Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, ур. Ђ. Бошковић, Археолошки институт у Београду, Народни музеј у Крушевцу, Београд, Крушевац, 1980, 1-4.

задржало значајно место као седиште санџака, од 1536. има и свој законик.¹³⁹ Турска војска је град заузела 1425, а губитак је званично признат три године касније. Тридесетих година 15. века путописац Бертрандон де ла Брокијер пише да је заповедник Крушевца имао контролу и над Моравом, док је Сталаћ већ био у рушевинама. У походу краља Жигмунда 1437. град је спаљен, а угарска војска је извршила нови напад 1443. и вратила Крушевац Деспотовини. Мехмед II лично је довео војску 1454. и оставио је код Крушевца, где су их на јесен поразили Јанко Хуњади и деспот Ђурађ Бранковић. Угарски напади поновиће се у време Матије Корвина почетком осамдесетих година. Освајањем Смедерева, односно коначним падом Деспотовине 1459. Крушевац губи стратешки значај и постаје седиште турске управе. Пошто је град страдао у угарско-турским сукобима, Турци су га обнављали два пута.¹⁴⁰

Од средњовековног града очувала се црква Св. Стефана, односно Лазарица, кула са остацима зида око ње, као и делови других порушених зидова.¹⁴¹ Како град није напуштен ни у каснијем периоду простор се ширио, тако да средњовековно подграђе није могуће испитати јер се сада ту налази *Стара чаршија*. Крушевац је подигнут на ниском брду, највиша тачка је у југозападном делу града и износи 161,33 м. У близини су реке Расина и Западна Морава, а са источне стране, испод града природну брану је представљао Кожетински поток (данас само канал). Утврђење је приближних димензија 300 x 200 м и садржи више извора питке воде.¹⁴² Најстарији део представља такозвани *Мали град*, а њега чине кула, ров и северна мања кула. Кула, која је данас очувана у висини од 18 м, грађена је облутком и кречним малтером, а дебљина зидова иде до 3 м, а поред приземља имала је највероватније још четири спрата.¹⁴³ Унутар тврђаве налази се скуп грађевина у југоисточном делу који припада овом периоду. Ови објекти имају исту оријентацију, а различиту намену, као и материјале од којих су сачињени. Ту се налази зграда,

¹³⁹ Н. Ђокић, *Крушевац*, у: *Лексикон градова и тргова*, 156.

¹⁴⁰ М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, 13-20.

¹⁴¹ М. Ковачевић, *Остаци средњовековног града Крушевца* у: *Уметничка топографија Крушевца*, ур. П. Васић, Матица српска, Нови Сад, 1990, 147; В. Ристић, *Промене на архитектури Лазарице у XIX веку у Рашка баштина 2*, ур. Р. Станић, Завод за заштиту споменика културе Краљево, Краљево, 1980, 267-275.

¹⁴² М. Ковачевић, *Остаци средњовековног града Крушевца*, 147-148.

¹⁴³ М. Ковачевић, *Средњовековна тврђава Крушевац* у: *Старинар XVII, 15/16. књига*, Археолошки институт, Београд, 1967, 137-140.

североисточно од ње још једна, обе зидане облутком, а поред њих још две грађевине, зидане ломљеним каменом. Једна од њих је идентификована као помоћна зграда, док је друга укопана у земљу и могуће служила као коњушница. У правцу ових зграда се пружају и остаци зида. Новину представља то што зграде нису везане за одбрамбени зид; он је саграђен накнадно. О постојању града у развијеном средњем веку, а пре кнеза Лазара већ се расправљало, а откриће да је у звоник Лазарице уграђена надгробна плоча из 13. века (1293. или 1300. година), као и трагови старије цркве у близини места на коме је постављен споменик кнезу Лазару, потврдили су ове претпоставке. Уз то, тип града, донжон кула и заштитни зид у *Малом граду* и јаки зидови од облутака упућују на то да је тај део града морао бити подигнут још раније. Према овоме, кнез Лазар је дозидао оне делове, зграде и зидове који су прављени од ломљеног камена.¹⁴⁴ На локалитету су присутни остаци кула и зидова, чија висина не прелази 1 м, као и остаци грађевина из каснијег периода.¹⁴⁵ Присуство дубровачких трговаца забележено је и у 16. веку, што упућује на закључак да је град имао и врло развијену приврвену функцију.¹⁴⁶

На узвишењу западно од данашњег Александровца, налази се Козник, једно од најзначајнијих утврђења државе кнеза Лазара. Козник је обновљен у другој половини 14. века и доводи се у везу са Радичем Поступовићем у првој половини 15. века. Први пут се помиње 8. августа 1381. када кнез Лазар у Кознику издаје повељу лаври Св. Атанасија. Турци га освајају 1427. и званично враћају 1444. године, али он остаје под турском управом све до 1451. када је опет у Деспотовини до њеног коначног пада. Данас су делимично очувани делови зида и пет кула, а објекти унутар града су порушени. Са

¹⁴⁴ Ђ. Бошковић, *Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије* у: Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, 8-9; С. Мишић, Н. Ђокић, *Капија Поморавља у историјској и војно стратегијској географији* у Стојанчевић, В. Мишић, С. и Булатовић, А. (ур.) *Капија Поморавља*, Скупштина општине Варварин, Историјски архив Крушевац, Варварин, 2011, 141-142; Н. Ђокић, *Крушевац*, у *Лексикон градова и тргова*, 158-159.

¹⁴⁵ М. Ковачевић, *Остаци средњовековног града Крушевца*, 149-152.

¹⁴⁶ Више о дубровачкој колонији: Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Крушевцу у XVI веку*, у: *Крушевац кроз векове*, 73-79.

западне стране је могућ прилаз, остале три су стрме. Претпоставља се да је и Козник зидан у моравском стилу на основу остатака карактеристичног црвенкастог малтера.¹⁴⁷

Писани извори, Студеничка повеља (а ове податке треба узети са резервом, јер се ради о препису из 18. века) наводе да је манастир имао поседе око данашњег Александровца, а то су села: Поповац, Ракла, Велика Крушевица, Кожегин, Поховац. Данас су то насеља Поповци, Ракља, Крушевица, Кожегин (као део данашњег Александровца) и село Пуховац. Мало даље, манастир је имао пчелињак у Руденици. Манастир Жича имао је у свом властелинству и пашњаке у близини на Жељину.¹⁴⁸ Оснивачка повеља манастира Дренча из 1382. године пружа више података. Монах Доротеј са својим сином монахом Данилом уз благослов кнеза Лазара основао је манастир и поклонио у Расинској жупи реке Дренчу, Тулешу, са њиховим селима и засеоцима, као и село Ржаницу. Ови топоними постоје и данас у близини Александровца. Даље, око реке Расине села Пуђале и Лукаре (данас више не постоје), двор у Неупару, реку Ломницу са селима и засеоцима; села: Староноге, Сеземче на Модрој, Слатина, Мађере на Српској, Власи Шиљеговци са засеоцима. Од наведених још увек постоје села: Ломница, Слатина и Сеземче, као и Велики и Мали Шиљеговац. Није позната локација села Староноге и Мађере на Српској.¹⁴⁹ Руски манастир Св. Пантелејмон имао је у свом поседу село Бучје са црквом и села Округлицу и Јасиковицу, који и сад постоје западно од данашњег Трстеника.¹⁵⁰

Челник Радич 1430. године потражује од деспота Ђурађа потврду баштенских права. У документу се помиње Грабовничича, где је челник сазидао цркву, Будиловина и Милентија (југозападно од Александровца), Врбница, Себечевац и Кожегтно Долње, а ова насеља су се одржала до данас.¹⁵¹ У турским пописима из 16. века са овог подручја, Крушевац и Козник чине седишта санџака, односно нахије. Постоје подаци о селима која су нестала, како услед ратова, тако и због епидемија куге. То су села Шаврани и Штитари,

¹⁴⁷ В. Петровић, *Козник*, у: *Лексикон градова и тргова*, 136-137.

¹⁴⁸ М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, у: *Крушевац кроз*, 26-28.

¹⁴⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177-188

¹⁵⁰ М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, 37,40.

¹⁵¹ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Лирика, Београд, 2005, 336; М.

Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, 46,47.

овде наведена као насеља Загрлате. Има и посебних напомена, као што је о повластицама које је имало место Стрелари јер су израђивали 30 000 стрела годишње за потребе турске војске у Кознику.¹⁵²

Поред Западне Мораве и Расине и данас пролази пут. Још од античког периода важне трасе ишле су од приморја преко данашње западне Србије и долине Западне Мораве до Цариградског друма. Путописац Бертрандон де ла Брокијер је путујући овим крајевима Западно Мораву прешао скелом у близини Крушевца.¹⁵³ Јужно од Крушевца пут је водио ка Топлици и Куршумлији, односно копаоничком крају; преко Малог и Великог Шиљеговца пут је водио ка Јужној Морави и даље ка Топлици. Такође, од Крушевца би уз Расину ка југу ишао пут преко данашње Модрице и Ломнице до манастира и села Неупаре или са друге стране ишао ка Слатини и Сеземчи.

Са супротне стране, од Крушевца уз Расину се пролазило би се кроз данашња насеља Липовац, Горњи Степош, Велики Купци, преко Шаврана, Штитара, Ћелија и Жилника до Разбојине и одатле ка Копаонику или кроз Дупце, Лепенац и Бруса и ка југозападу, односно ка Копаонику. Од Бруса је ишао пут до Грабовничнице (дан. Велика Грабовица) и до манастира Милентија.

Полазећи на запад од Крушевца нижу се трагови насеља у близини тока Западне Мораве, а то су данашњи Вучак, Пепељевац, Мачковац, Глободер, Стопања, Стари Трстеник. Од Старог Трстеника одвајао би се крак ка Округлици, а одатле ка Јасиковици, Бучју или Велућу.

Долином Пепељуше би се од Конопљаре преко атара данашњих насеља Пепељевац, Треботин, Мале и Велике Врбнице, Лаћиследа и Дашнице са једне стране преко Ратаја избијало на Тулеш, или даље јужније преко Новака, Виткова и Стањева до Кожетина и осталих села у околини Александровца.

Од Козника је пут водио од Будиловине и Милентије ка Ракљи, а затим на север ка Поповцима и Кожетину и манастиру Дренча. Од манастира северозападно је Пуховац, а

¹⁵² М. Васић, *Становништво крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку у: Крушевац кроз векове*, 54,70.

¹⁵³ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 170.

североисточно Ржаница и Тулеш. Идући северније од Тулеша стиже се до манастира Руденице и Велуће.

Путеви ка рудничкој области

Долином Западне Мораве и Груже пут је водио прво ка Борчу и Честину, поред утврђења Неваде, а даље у Рудничку област. Утврђење Неваде се налази на 3 км северно од данашњег Горњег Милановца, на брду Тријеска, а данас постоји село под истим именом, са јужне стране Рудника. Ту је у време угарског напада 1397. краљ Жигмунд издао повељу луксембуршком властелину Петру Перењију, а пронађена је и керамика из 14. и 15. века.¹⁵⁴ Борач, чији се остаци налазе између Мале и Борачке реке и потока Бубана, био је центар истоимене жупе, поменут први пут у Жичкој повељи Стефана Првовенчаног. Нису вршена археолошка испитивања, тврђава се пружа у правцу североисток-југозапад у дужини од 150 м, а са јужне стране заштићен је стенама. Честин се налазио на брду Градина изнад села Честин и ушћа Божанске у Честинску реку. У облику је неправилне елипсе, пружао се у правцу исток-запад у дужини од 85 м и север-југ у дужини од 40 м. Овај простор је више пута је био на мети угарског краља Жигмунда. У јесен 1389. освојио је ова два утврђења, а у Борачу је издао и повеље.¹⁵⁵ Северно од града налазила су се села у поседу манастира Враћевштица, Друга Враћевштица, Граховац, Коњуша, као и села која су припадала логотету Стефану Ратковићу, Врбава

¹⁵⁴ В. Петровић, *Неваде*, у: *Лексикон градова и тргова*, 184-185.

¹⁵⁵ ИСН II, 47; В. Петровић, *Борач; Честин*, у: *Лексикон градова и тргова*, 52-53, 317-318.

(данас Доња Врбава) и Старче (више не постоји).¹⁵⁶ Од Рудника је ишао пут преко Каменичке реке и села Кнежевац, Баре, Гривац, Кнић, преко Честина и Сибница, затим Петропоља водио до Жиче. Друга опција био је пут који је од Рудника пут ишао преко Врбаве, поред Белог Поља, у коме је деспот Стефан Лазаревић имао летњиковац, села Бечевица, утврђења Борач, а даље преко Пајсијевића и Витковца до Жиче. Могуће је да је и током средњег века водио пут од Љубића (близу данашњег Чачка), преко Соколице, Брђана, Бруснице, преко реке Деспотовице и даље њеном долином преко Мајдана до Рудника, којим је путовао и Евлија Челебија у 17. веку. Од Београда се путовало западном страном Авале преко Барајева, Губеревца и Стојника ка Колубари и Непричави или Љигу и Руднику. Овде су пронађени трагови римских кастела, а вератно да је и угарска војска приликом продора 1319. и 1335. године користила ове путеве. У селу Стојник, на Космају налазио се и рудник Железник, који се први пут јавља 1359. године у дубровачким изворима. Поред рудника сребра и олова, овде је постојао и трг. До његовог опадања дошло је у првим деценијама 15. века, али су га касније Турци обновили.¹⁵⁷

Путеви и тргови у северозападном делу државе кнеза Лазара

Дуж Дрине је постојало више речних прелаза који су повезивали путеве из Босне са западним деловима српске државе, али и даље са територијама Угарске краљевине. Један од њих, код Братунца, у изворима се јавља 4. новембра 1381. године. Од Братунца се долином Љубовиће и испод Ђуримске стене стизало до села Царине. На реци Љубовићи постојала су два моста – Латинске ћуприје. Долином Пецке преко Прослопа и долином Обнице стизало се до Ваљева. Ваљево је трг који се у изворима први пут јавља 1393. године, а највећи успон доживљава у 15. веку. Ово је био најбржи пут од Сребренице до Ваљева, Београда и Смедерева. Други део пута од Братунца водио је ка рудницима Црнча и Трешњица, који се у писаним изворима први пут јављају 1361, односно 1312. године. Преко Црнче, Постоња и Мачковог камена пут је водио до рудника Крупањ, који се први пут помиње 1417. Касније је од Крупња преко Костајника водио пут до рудника Зајача.

¹⁵⁶ М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 60-61; С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, у: *Моравска Србија: историја, култура, уметност*, 11.

¹⁵⁷ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 103/104; А. Крстић, *Железник*, у: *Лексикон градова и тргова*, 108.

Други прелазак Дрине ишао је код Костиријева, на саставу Јадра и Дрињаче, где се наплаћивала мимоходна царина. Трећи прелаз, код Звоника водио је дуж Дрине ка данашњој Лозници уз Боринску реку ка Бохорини и Зајачи, рударским местима који се први пут јављају 1415. и 1445. године. У овим крајевима рудници су богати оловом, цинком, гвожђем, антимоном, бакром, сребром и оловом. Њихов број расте у другој половини 14. века и почетком 15. века. Тргове су имали Липник, Црнча, а Зајача у 15. веку има и тврђаву са подграђем, као и царинарницу. Овде дубровачки трговци послују и оснивају се дубровачки конзулати. Код градског утврђења Звоника налазиле су се лађе и скеле. Одавде је и Дрина била пловна, па се даље могло путовати и лађама.¹⁵⁸

Долином Јадра преко Подгорине стизало се у Ваљево, које се развијало као трг, без утврђења. Иако су први помени Ваљева у дубровачким изворима с краја 14. века, на Црквишту, код ушћа реке Градац у Колубару, пронађен је споменик поред остатака цркве, подигнут између 1312. и марта 1316. Споменик је посвећен Јефрему Ђурићу, *сину великог тепчије, у дане краља Степана, сина краља Уроша*. Према овом споменику, Ваљево је постојало доста раније.¹⁵⁹

У околини Ваљева налазила се и такозвана *Детошева земља*, која се помиње у угарским изворима 1392. и касније у уговору у Тати 1426. године. Угарски краљ Жигмунд заменио је поседе са зетом кнеза Лазара Николом Горјанским Млађим јужно од Саве за поседе у Угарској – Кисег и Чеснег. Детошевина је уз Мачву и Београд предата 1403/4. деспоту Стефану Лазаревићу, а уговором у Тати предвиђено је да након смрти деспота буду враћени под угарску круну, али је ипак остала у држави деспота Ђурђа Бранковића. Ови поседи су раније припадали српском властелину Детошу, који је живео средином 14. века, а налазили су се у близини Ваљева, код изворишта Уба, делова Колубаре, Љига, Топлице и Обнице, као и планине Влашић.¹⁶⁰

¹⁵⁸ М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, 49; М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, у: *Ваљево*, 93-97; 103-105; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 167-168.

¹⁵⁹ В. Петровић, *Ваљево*, у: *Лексикон градова и тргова*, 67.

¹⁶⁰ М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, у: *Ваљево*, 95; Гордана Томовић, *Посед српског властелина Детоша у XIV веку*, у: *Историјски часопис LVIII* (2009), 94-96;

Градови Бела Стена, Debrechen, и Непричава јављају се у првој повељи 1392. године. Међутим, до 1426. од градова је једино остала Непричава, преко које се спајао пут из Београда и Посавине са Ваљево, али се не зна где се тачно налазила, могуће је да се налазила у данашњем селу Словац, на месту данас познатом као Јеринин град, североисточно од Ваљева. Данас постоји село Непричава и Пепељевац, као и Рабас, североисточно, односно северозападно од Ваљева који се такође јавља у изворима. Ни позиција Беле Стене није засигурно утврђена, али се можда налазила у изворном делу потока Белостенац на планини Влашић. Да је пут пролазио преко ове планине доказује и запис из 1481-1485. године Которанина Мартина Сегона у коме га помиње. Debrechen је највероватније Добричевина (Доброчина или Добриња) у попису Ваљевске нахије из 1528. године.¹⁶¹

Долином Граца преко Ћебског језера и Лесковице, а даље преко Букове главе, Маравињаца и Повлена пут је водио ка Ужицу, а такође и преко планине Маљен и реке Скрапеж до данашње Пожеге и Ужица и одатле ка Босни или Сеницама. У долину Западне Мораве од Ваљева се стизало десном страном Колубаре до Мионице долином Љига ка Славковачкој и Гукошкој реци и планине Рајац, да би се долином Дичине долазило до Западне Мораве. У овим крајевима пронађени су остаци калдрме и старих мостова, а остаци римских кастела указују да је и у римско доба пут пролазио овуда.¹⁶²

Ка северу се левом обалом Колубаре преко Словачке косе од Ваљева стизало у долину Уба и Тамнаве, а јужно од Саве је пут преко Дебрца водио ка Београду. Дебrc био град и трг на десној обали Саве у Мачви. Први пут у изворима се јавља у време краља Драгутина, где је био и њего двор. Челник Радич Поступовић 1427/8. добио је трг Дебrc који је имао панађур на Св. Пантелејмона. Од Београда се десном обалом Саве преко данашњег Борича стизало до Дебрца и града Мачве.¹⁶³

¹⁶¹ Г. Томовић, *Посед српског властелина Детоша у XIV веку*, 97-102;

¹⁶² Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 112; М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије, у Ваљево*, 93-95.

¹⁶³ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 110; М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије, у: Ваљево*, 94-95.

Мачва је током осамдесетих година представљала подручје где се током осамдесетих водила борба кнеза Лазара са Угарском. Сматра се да је кнез најкасније до 1381. године освојио поседе у Мачви и Битви, јер те године издаје повељу Раваници и дарује 14 села у Мачви и још 17 у Битви.¹⁶⁴ Северна граница Мачве била је ограничена реком Сава чији се ток пружао 5-10 км јужније него данас. Некадашње корито Саве налазило се на простору данашње Засавице, а од Глушаца до Дреновца у кориту Битве. Сава није мењала свој ток од Шапца до Бељина, на западу је граница била река Дрина и то од данашње Лознице до Црне баре на северу; на истоку је граница ишла од Медошевца до Конатице и обухватала села на десној обали Колубаре. Јужна граница пружала се долином Тамнаве и средњим и доњим током Јадра. Област око Ваљева никада није улазила у састав угарске краљевине.¹⁶⁵

Није познат тачан положај града Мачве, осим да се налазио поред Саве јер је ту било и пристаниште. Настао је пре половине 13. века, када је име Мачва постало име за целу област уместо ранијег *Онострани Срем*. У саставу српске земље први пут је био у време краља Драгутина 1284-1316. године. Мачва је свакако имала и подграђе, где су били присутни и дубровачки трговци. У првој половини 14. века место је имало и католичку цркву под управом Которске бискупије, а између 1385. и 1390. основан је и фрањевачки манастир. Први конзули дубровачке републике одређени су за Мачву 2. јуна 1313.¹⁶⁶ Треба поменути и Заслон, односно Шабац, који се први пут у писаним изворима јавља касније, 1429. у вези дубровачког спора. Налазио се на месту где се прелазило из Угарске преко Саве, али његов успон почиње тек у време турске власти.¹⁶⁷ Најсевернија тачка јужно од Саве, где су и вођене борбе између кнеза Лазара и краља Жигмунда била је жупа

¹⁶⁴ М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, 81, 84-85; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 60-61, 53-54, 87-88; В. Stojkovski, М. Ivanović, *Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem веку*, 96-97.

¹⁶⁵ М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, 79-81, 83-84.

¹⁶⁶ М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, 47; А. Крстић, *Мачва*, у: *Лексикон градова и тргова*, 177-179.

¹⁶⁷ А. Крстић, *Заслон*, у: *Лексикон градова и тргова*, 111.

и град Битва, на истоименој реци. Услед честих поплава и ратовања на овим просторима данас је од 17 села које је кнез Лазар даровао Раваници познато само место Дреновца.¹⁶⁸

Прелаз Саве код Раче, односно ушћа Дрине у Саву користила је угарска војска при нападима на Босну и Мачву.¹⁶⁹ Из босанске државе и Мачве путовало се преко Саве до Димитровице, која је била важно место на раскршћу путева. У другој половини 14. века Дубровчани су ту имали највећу колонију у Угарској. У Димитровици се обављала трговина сребром и бакром из Србије, за шта је добијена дозвола краља Жигмунда 1387. године. Град су после Никопољске битке спалили и порушили Турци, а становништво је одведено у Брусу. То је утицало на стагнацију развоја града у наредном периоду.¹⁷⁰

Путеви и тргови у Браничеву

Као што је већ поменуто, кнез Лазар је Браничево укључио у своју државу до 1379. године протерујући Растислалиће из ове области. Рељеф Браничева пресецају три реке Млава, Пек и Поречка река. Ван државе кнеза Лазара остао је Голубац, угарско утврђење са десне стране Дунава које је кнез Лазар опседао између 1382. и 1389. године, али безуспешно. Турци су успели да га освоје највероватније 1390. и остао је на турској страни све до почетка 15. века када је доспео под власт деспота Стефана Лазаревића. Уговором у Тати предвиђено је да након његове смрти град буде враћен Угарској, али га је војвода Јеремија, заповедник града, наредне године предао турској страни. Голубац је враћен деспоту Ђурђу Бранковићу 1444. године. Налазио се на улазу у Ђердапску клисуру и на путу који је спајао Србију са Угарском и Влашком. Град је неправилне основе, сазидан на тешко приступачној стени и пружа се ка Дунаву. Старије утврђење има пет кула, а касније је са западне стране дозидано утврђење са три куле.¹⁷¹

¹⁶⁸ М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 46; М. Благојевић, *Насеља у Мачви*, 84; А. Крстић, *Битва*, у: *Лексикон градова и тргова*, 45-46.

¹⁶⁹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 159,169-170; А. Крстић, *Ковин* у: *Лексикон градова и тргова*, 131.

¹⁷⁰ А. Крстић, *Сремска Митровица*, у: *Лексикон градова и тргова*, 283.

¹⁷¹ ИСН II, 41; А. Крстић, *Голубац*, у: *Лексикон градова и тргова*, 83-87.

Поред природне границе са Угарском, близине Цариградског друма, Браничево је одликовала и густо развијена мрежа путева. Пут који је пролазио поред Костолца левом обалом Млаве спајао се са Цариградским друмом, али се до Цариградског друма могло доћи и путем са десне стране Млаве идући јужно од данашњих села Калиште, Рашанац, Трновче, Кнежица и даље на запад ка Великом Поповцу где се пут спајао са Цариградским. Јужно од Кнежице, преко Каварне, која је била између села Лесковац и Великог Лаола, пут је преко Малог Лаола водио ка Ждрелу и манастиру Горњак и даље ка Хомољским планинама. У Раваничкој повељи спомиње се *велики пут*, који је полазио од данашњег Великог Градишта и водио ка Звижду.¹⁷²

Од Костолца на југ пут је водио преко села Горњи и Доњи Маролевци (данашњи Маљуревац) ка Малковцима (данашњи Ћириковац, северно од Пожаревца).¹⁷³ Пут од Костолца преко Бискупља до Кисељева (у каснијем периоду Тополовника) ишао је уз обалу Дунава до данашњег Великог Градишта и Браничева и одатле на исток или на југ кроз Шуваинске винограде (данас село Шувајић) југозападно ка селу Камијево и кроз Љубинску земљу (данашње Љубиње). Даље, пут је водио преко Гарева у Кобиље и југозападно ка Кули, те ка селу Дражање (између данашњих села Батуша и Калиште) до Буковча (данас потеса у атару села Крављи До). Треба нагласити да се у Раваничкој повељи као међник села Камијево спомиње *велики пут*.¹⁷⁴

Од Голупца преко Жрновнице стизало се до манастира Тумане, а јужно даље преко села Ракова Бара и Турија ка Мајданпеку. Овај пут је више пролазио кроз планинске пределе него долином Пека. До Мајданпека се даље могло доћи преко Кучева и Волуја на истоку.

Од Кучева је пут југозападно водио до манастира Горњак и то идући преко села Ставинци (данашња Стамница), Бистрице, Новци (атар у данашњем Ждрелу). Северозападно од Ждрела налазе се данашња села Мало и Велико Лаоле, некадашња села

¹⁷² Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 116-117; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53-4, 61, 87.

¹⁷³ А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву у време кнеза Лазара*, у: *Историјски часопис ЛШ* (2006), 137.

¹⁷⁴ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 116; А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву*, 125-129.

Коварне и Хлахоли (Коварне је сада потес у селу Велики Лаоли). Јужно од Великог и Малог Лаола налази се већ поменути трг Шетоње.¹⁷⁵

Браничево се налазило поред античког Виминацијума, у близини ушћа Млаве у Дунав, на локалитету Браничевац. Почетком 11. века (1020. године) постао је средиште Браничевске епископије. Браничево је било под влашћу бугарског цара у периоду од 1198. до 1204. године. Након IV крсташког рата Браничево је заузела Угарска, али је Бугарска убрзо заузела. Током 13. века за власт над овом облашћу бориле су се Угарска и Бугарска. У последњој четвртини 13. века контролу над овим крајевима су имали бугарски великаши Дрман и Куделин. Писаних извора у наредном ериоду има јако мало јер се центар Браничевске земље пренео у Ждрело. Споменут у Раваничкој повељи при одређивању међа села Дабар. Према дубровачким записима Браничево је 1437. било још увек богато место, али је у другој половини 15. века знатно смањено. Град се састојао из Малог града, четвороугаоног облика, подигнутог на остацима Виминацијума у 11. веку, Великог града подигнутог касније, у 12. веку. Подграђе се налазило источно од утврђења.¹⁷⁶

Источно од Браничева био је трг Кисељево у данашњем истоименом селу. Кнез Лазар је овај трг заједно са свим поседима и дохотком поклонио манастирима Тисмени и Водици. У турско време трг је пребачен у село Тополовник. Јужно од Браничева налазила се Кула, трг који је припадао манастиру Дренча. Још од римског периода па кроз средњи век овде је пролазио пут који је спајао долину Млаве са долином Пека.¹⁷⁷

На средњем току Млаве, налазило се Ждрело, које је било од великог стратешког значаја за контролу уласка у Горњачку клисуру. Овде је пролазио и најкраћи пут од Видина до Београда преко Хомољских планина. У састав српске земље улази након што су краљеви Драгутин и Милутин однели победу над Дрманом и Куделином, 1291. године. Овде се налазио центар браничевске власти Дрмана и Куделина. Манастир Митрополија

¹⁷⁵ А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву*, 133.

¹⁷⁶ М. Динић, *Браничево у средњем веку*, у: *Српске земље у средњем веку*, 95-100; А. Крстић, *Браничево*, у: *Лексикон градова и тргова*, 54-55.

¹⁷⁷ М. Вушковић, *Кисељево; Кула*, у: *Лексикон градова и тргова*, 126, 161.

био је центар Браничевске митрополије од средине 14. века, а близу Ждрела је и манастир Горњак, који је подигао кнез Лазар.¹⁷⁸

На обалама Дунава налази се и град Смедерево које се као насеље спомиње у Браничевској епископији 1020. године. Други пут је поменут у време кнеза Лазара, када је у Раваничкој повељи речено да се манастиру даје Људина Богосав са општином и баштином. Улога Смедерева је порасла, а самим тим и отпочела и његова изградња, пребацивањем престонице у Београд у време деспота Стефана Лазаревића, док ће касније постати престоница деспота Ђурђа Бранковића. Источно од Смедерева, поред ушћа Велике Мораве, на месту римског *Marguma* подигнута тврђава Кулич у турско доба, а можда и раније.¹⁷⁹

Трговина увоз и извоз

Током средњег века преовлађивао је каравански систем превоза робе. Преносом робе од Дубровника ка унутрашњости српских земаља и обрнуто бавили су се Власи. Роба је стизала из Дубровника до главних станица, а одатле би се слала даље у унутрашњост балканских земаља. На основу сачуваних уговора, станице где је роба пристизала биле су Трговиште код Новог Пазара, Сјеница, Ариље. У време док је рудник радио станица је била и у Брскову, а касније се премешта у Пријеполје. Вођа каравана, крамар, који је надгледао Влахе, сносио је одговорност за робу, његов задатак био је да сачува товари од разбојника, али и да пази да се не оштете током пута. Каравани су били најактивнији током септембра, октобра и новембра, а најмање у јануару и фебруару. Број коња у караванима је варирао, било их је са мање од 10, али је било и великих чији је број коња ишао и до 100. Цена преноса робе је услед опадања вредности новца од краја 13. века расла, а зависила је од више фактора. На висину цене утицало је у које годишње доба се путовало, тренутна безбедност путева, врста робе која се носила, па и углед крамара. Крамарима се плаћала унапред 1/2 договорене цене, а по завршетку пута и друга половина. Трговац је такође био дужан да плати и све царине, али је овде долазило до проблема услед успостављања нових царина. Трговац је поносницима могао да даје и

¹⁷⁸ М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 89; М. Вушковић, *Ждрело*, у: *Лексикон градова и тргова*, 107-108.

¹⁷⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54, 62, 88; А. Крстић, *Смедерево; Кулич*, у: *Лексикон градова и тргова*, 264-265, 161-162.

напојницу – примићурину. Ако се превозила со, онда је поносницима плаћано у природи; Власима као сточарима со је била потребнија него новац. У уговорима су биле прописане и казне за обе стране због непоштовања уговора, а кретале су се од 50 до 100 перпера.¹⁸⁰

У другој половини 14. века са развојем рудника и рударских места, све више се срећу и дубровачки трговци по насељима у Србији. Они организују трговину преко својих трговачких друштава која се баве се извозом и увозом робе; део њихових чланова налази се по градовима у Србији, а остали су у Дубровнику или Венецији. Од времена првих Немањића сачуване су повеље којима им је гарантована слобода кретања и трговине. Кнез Лазар им је издао сличну повељу 1387. године, а убрзо после њега и Вук Бранковић. Овом повељом признате су им раније повластице, али су били у обавези да учествују у одбрани градова, зидању градова и плаћању намета, будући да су сада били становници тих насеља. Уз то, треба нагласити да се на дубровачко становништво примењивало саско (рударко) право када су учествовали као предузетници у рудницима. Трговина сребром остала је слободна све до прве половине 15. века када је деспот Стефан 1417. донео одлуку да топионичари не могу да продају сребро дубровачким трговцима, већ само закупцима царине, као и да се сребро мења за новац у ковачници. Отприлике деценију касније у Босни, краљ Твртко II уводи обавезно болање, ударање жига на сребро које се извози, а правило је важило и за сребро увезено из Србије. Поред Дубровчана, на овим просторима били су присутни и Которани, али је услед политичких прилика њихов број од шездесетих година 14. века опао. Млетачки трговци били су присутни у Дубровнику и Котору, али не и на територији државе кнеза Лазара.¹⁸¹

Извоз сребра у Дубровник забележен је почетком осамдесетих година 13. века у време краља Милутина, а у каснијим деценијама је извожено и у Венецију. Извоз је ишао највише преко Дубровника и Котора, мање на ушћу Бојане, Дрима и Неретве. Мањи део извоза одлазио је у Угарску и Византију. Мањи прилив сребра из европских рудника, као и већи одлив сребра ка истоку, узроковали су несташицу сребра у Венецији тридесетих година 14. века, а убрзо и у Фиренци. Средином 14. века испоруке сребра у Дубровник износиле су између 100 и 400 литара, а у Венецију до 100 литара. Од седамдесетих долази

¹⁸⁰ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 317-330.

¹⁸¹ С. Пирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 65-67, 108-109.

до повећаног извоза у Венецију. Рат око Тенедоса (1378-1381) између Венеције и Ђенове имао је велике последице на трговину. Дубровник је у овом сукобу иступао као непријатељ Венеције и дошло је до прекида трговачких односа, повлачења трговаца и раста цене сребра за 1/4, а то је имало позитиван утицај на трговину и производњу сребра у рудницима Босне и Србије. Након завршетка рата, трговина је поново успостављена и највећа пошиљка сребра у Венецију износила је 620 литара (око 190кг). Цена сребра рачунала се по дубровачкој литри (327,9 г) и у првој половини 14. века износила 6-6,5 дуката (са изузетком за период од 1335. до 1343. када се кретала од 7 до 7,5). Од седамдесетих година 14. века до средине 15. цена по литри је била 8-8,5 дуката. Цена гламског сребра зависила је од процента злата (1-5%) и кретала се од 14 до 24 перпера.¹⁸² Злато које се извозило плаћано је по унчи, а цена по литри би износила између 54 и 85 дуката, у зависности од финоће злата.¹⁸³

Поред ових, извожени су и олово (меко и тврдо) и бакар (тврди и фини). Цена олова износила је 7,5-11 дуката (15-20 перпера) по милијару (358 кг), а бакра 40-60 перпера по милијару.¹⁸⁴

Током последње три деценије 14. века отпочет је и извоз глете, односно оловне глеђи, пенасте смесе која настаје на површини у процесу пржења сребрне и среброносне оловне руде, а примену је имала у производњи лекова и козметике, али и извлачења још сребра додатним пречишћавањем.¹⁸⁵

Мада није сачуван писани траг, кнез Лазар је и директно ступио у контакт са Венецијом, о чему сведочи каснији документ. Наиме, у уговору са Венецијом од 12. августа 1423. деспот Стефан Лазаревић наводи да је и његов отац имао сличан уговор о трговини са Венецијом. Поред тога, сачувана су два писма у којима је посведочено да су Дубровчани обезбеђивали брод којим су деспотови људи одлазили у Венецију. Једно писмо је од 3. новембра 1408. године, и у њему се наводи да ће деспотови људи добити брод о трошку Дубровника, а друго од 12. марта 1422. у коме се спомињу два брода којим

¹⁸² С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 67-70.

¹⁸³ С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 71.

¹⁸⁴ С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 74-76.

¹⁸⁵ С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 76.

би војвода Витко са деспотовим људима требало да оде и врати се из Венеције.¹⁸⁶ Ово друго писмо много је ближе датуму уговора деспота и Венеције, па се може претпоставити да је војвода Витко отишао тамо ради преговора. Кнез Лазар могао је да преговара са Венецијом тек након смрти угарског краља Лајоша 1382. године и у време грађанског рата у Угарској, будући да му је био вазал, а Венеција непријатељ Угарске.

Извозом сребра и увозом тканина, у време кнеза Лазара, бавио се и дубровачки трговац Хрватин Твртковић, који је живео у Новом Брду и Плани. Он је пословао са Андријом Соркочевећем и Симоном Бунићем, а у руднику Ново Брдо поседовао је 1 коло и два дела, као и село Стрезовце.¹⁸⁷ У дубровачком статуту поменуте су говеђе, бивоље, овчије и јареће коже, као и зечије, лисичије крзно, а поред ових крзно се користило и од мањих животиња попут куне и веверице. Са ових простора у Дубровник су стизале необрађене коже које су се даље извозиле. Тек од друге половине 14. века почиње увоз и обрађене коже. Услед већих намета, кожа је ређе у Дубровник увожена из удаљене Византије, а много више са простора српске државе. У Дубровнику, Котору и Венецији њима су се подмиривали дугови или се вршила размена за тканине. О цени овчије и јареће коже сачуван је податак из марта 1390. године из Призрена и њихова цена је била 13, односно 4 дуката по центенару.¹⁸⁸ Податак да од половине 14. века се извозе обрађене коже говори о новим умећима, која су свакако на просторе српске државе донеле занатлије које су се образовале у приморју. Мало је трагова о извозу стоке у Венецију, али је сачувано пуно уговора о продаји између Дубровника и Србије. Поред тога, извозила се сирова свила - у чаурама и свилена влакна. Са ових простора извожена је и груба вунена тканина позната као *gassa*, *sclavina*, која се користила за прављење покривача или одеће. Од прехранбених производа, извозило се вино из приморских градова.¹⁸⁹

Са друге стране, поред соли и уља, увозила се углавном луксузна роба. Имућнији део становништва, владар и властела, могли су себи да приуште одећу од скупоцених

¹⁸⁶ С. Новаковић, Законски споменици, 269, 280-281, А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 238, А.

Младеновић (ур.), *Повеље и писма деспота Стефана, Текст-коментари-снимци*, Чигоја, Београд, 2007, 55,78-9. Преговори са Венецијом трајали су неко време, а деспота је заступао Ђурађ Бранковић.

¹⁸⁷ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 104, нап.32.

¹⁸⁸ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 109-111.

¹⁸⁹ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 1114-116.

тканина, али и тканине за декорацију дворова, као и цркава. Ова роба стизала је преко Дубровника из Италије и Француске, али и из Византије. Тканине су Дубровчани поклањали и властели и посланицима који су долазили код њих. Увозну робу представљали су различити уметнички предмети, накит, сребрне чаше, украсне траке. Посебну драгоценост представљало је чувено муранско стакло из Венеције. Разни делови војничке опреме такође су увозени из Венеције и Дубровника, али и расни коњи за властелу.¹⁹⁰ Занимљиви су подаци о роби коју је кнез куповао у Венецији преко Дубровчана. Осамдесетих година он је купио робу у вредности од 250 дуката. Касније је наручио и добио робу у вредности од 700 дуката, али је није исплатио, највероватније зато што је у међувремену настрадао. Међутим, и Дубровчанин Блаж Водопић, преко кога се одвијала куповина је умро не плативши дуг, па је Андрија де Контис повео парницу пред дубровачким судом због тога. Суд је 13. марта 1390. донео одлуку да Водопићеви наследници исплате дуг од 701,5 дуката.¹⁹¹

Поред дубровачких трговаца, који су представљали покретачку снагу за развој трговине, односно извоза како руда, тако и других предмета, попут крзна или воска, Влаха који су учествовали у преносу робе, у последњој четвртини 14. века и почетком 15. века све више домаћег становништва учествује у трговини. О томе сведочи појава више нових, мањих тргова, попут Суботице, Кисељева, Шетоња, као и бројни панађури. Сама Раваница је од кнеза добила приходе од више панађура: о Петровдану у Сталаћу (с бродом), о Спасовдану под Манастиром (Раваницом), пролећни панађур св. Петке на Дунаву, те два панађура у Мачви, у Подгорици, на дан св. Георгија, у пролеће и на јесен.¹⁹² На основу ових података види се да су се на истим местима сајмови одржавали и више пута (пролеће и јесен). Прецизно су одређени они од којих приходи иду манастиру.

¹⁹⁰ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 129-132.

¹⁹¹ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 132, нап.76.

¹⁹² ИСН II, 106-108, А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54,62.

IV део – Управа у држави кнеза Лазара и владарски приходи

Већ је речено да је кнез Лазар осигуравао своју власт користећи се традицијом коју су стварали Немањићи, а то се односило и на усвајање и прихватање државног апарата. Кнез Лазар изградио је државни апарат на темељима наслеђеним из периода последњих српских владара, пре свега цара Стефана Душана. Повељу из 1387. године којом потврђује некадашња права и статус дубровачких трговаца, дефинише решавање спорова и одређује обавезе за трајно насељене Дубровчане, потписују четири милосника. Њихова имена наведена су следећим редом: логотет Ненад, жупан Петар, челник Михо и кефалија Гоислав. У односу на друге обласне господаре, као и на босанског краља, владање кнеза Лазара издваја се и по присвајању *логотетства великог*. Логотет је имао задужења на двору која су се односила на састављање и издавање повеља и правних исправа. То је значило да је особа постављена на то место морала бити образована, да познаје црквене и световне законе. Према *Душановом закону*, за село уписано у нечију баштину логотет је добијао 30 перпера, а дијак, човек који је исправу записао, 6 перпера. Логотет потписан на повељи испуњава владареву милост, попут логотета Ненада. Високу позицију у држави имао је и челник, са широким овлашћењима. У одређеним околностима, могао је на двору да замењује владара у судским и цивилним обавезама, био је судија у споровима који су се односили на црквено земљиште. Он је спроводио владареву одлуку при утврђивању међа између црквених и световних поседа. Кефалије су постављали владари на период у трајању од 2-3 или 4-6 година. Његове главне дужности тицале су се одржавања мира и реда у граду и околини који су му поверени. Старао се о чувању града, стражи, а у ратно

време је одговарао за одбрану. Такође, његов задатак је била и заштита било чије имовине на његовој територији, као и безбедност путника. Имао је право да хапси и доноси пресуде након спроведене истраге. Кефалија Новог Брда, Гоислав био је подчињен директно владару и због важности овог града сматран за најугледнијег кефалију. У његову надлежност улазиле су одредбе из повеље које се односе на чување и зидање града. Са друге стране, наглашено је да кефалија не сме да спречава људе који због трговине одлазе у Дубровник, а у случају спора између Дубровчана, суде им њихови конзули, док кефалија нема право да мења одлуку. Такође, у случају смрти Дубровчанина, ни он, ни владар немају права да одлучују о његовој заоставштини, већ треба поступати као што је забележено у тестаменту. Војводе су постојале и у држави кнеза Лазара, али са различитим значењем у односу на каснији период у време Деспотовине. Они су пре свега поседници, властела, попут Николе Зојића, Новака Белоцрквића и Обрада Драгославића, док касније, реформом деспота Стефана они постају војни управници, преузимајући војна задужења од кефалија. Из времена кнеза Лазара познато је и име протовестијара, односно човека задуженог за финансије. Протовестијар Грубац из Новог Брда јавља се већ 1377. године. Поред државних финансија, у обавезе протовестијара улазило је и чување владареве одеће и његових драгоцености. Попут краља Вукашина пре њега, чији је протовестијар био Богдан, трговац из Призрена, кнез је и овим чином преузео наслеђе из времена државе Немањића, чиме се издвојио од осталих обласних господара. Са друге стране, властела и други обласни господари имали су ризничаре, који су водили рачуна о њиховим драгоценостима, али не и протовестијаре.¹⁹³

Ипак, протовестијар није директно прикупљао средства намењена владару, већ је то чинио преко дугих. Један од највећих прихода које је кнез стицао добијао се од царина. За робу која се извозила и увозила плаћана је царина на више места, попут Дубровника или Венеције. Средином 14. века царина на робу која се преко Дубровника увозила у унутрашњост српских земаља, а пореклом је била из Венеције, стопа царине износила је од 1,5 до 2 % . На територији српске државе није постојало гранично место као што је то био случај са Дубровником, где се наплаћивала целокупна царина на истоварену робу.

¹⁹³ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 167-169, 179-180, 182, 188-189, 190-191, 195-196, 229, 266-268, 271, 282-285, 289, 293.

Уместо тога, постојао је систем по коме се царина наплаћивала на трговима, на местима где се вршила размена робе, а плаћана је за продату робу и то у износу од 1/10 њене вредности. Овај систем усталио се крајем 13. и почетком 14. века и није се мењао у време кнеза Лазара. Треба нагласити да је овакав систем често доводио до несугласица између дубровачких трговаца и српских владара, односно властеле услед увођења нових места за царине, као и повећања стопа царине. Поред царине на продату робу, наплаћивана је и *мимоходна*, односно транзитна царина која је наплаћивана искључиво у новцу. Приходе од царина владар је добијао преко закупаца, најчешће трговаца из Дубровника и Котора. Закуп царине вршен је на најмање једну годину, а владар је договорени износ добијао унапред или на рате. По истеку, закупцима су издаване две разрешнице, исправе које потврђују да је испунио све обавезе према владару. Једна од тих разрешница предавана је дубровачким властима. Висина закупа зависила је од значаја трга и обима промета, а уколико је ту био и рударски центар плаћала се и урбура, порез на ископану руду. Цариник је владару исплаћивао приходе у новцу или сребру. Владарева обавеза, са друге стране била је да омогући несметан рад цариника и да не уговара са другим лицима закуп док траје њихов уговор. Иако немамо податке о приходима од царина у време кнеза Лазара, повећан број тргова услед развоја рударства, свакако је значио и већи приход и прилив новца. Из каснијег периода, сачувани су спорадични подаци о висини царине. Из 1412. сачуван је податак о закупу царине у месту Сеоце (Селца) у близини Рудника. Закуп од 3 године плаћан је по 50 литара сребра, односно 333 дуката. Рудничка царина 1423. године коју су закупила два брата износила је 600 литара сребра (5 280 дуката). Из писма деспота сазнаје се да је за исту годину висина царине у Новом Брду износила 4 868 литара сребра или 42 838 дуката. Десет година касније, у време деспота Ђурађа Бранковића, путописац Бертрандон де ла Брокијер бележи податак да се у Новом Брду, руднику злата и сребра годишње ископавала руда у вредности од 200 000 дуката.¹⁹⁴

Кнез Лазар је поклањао део сребра од прикупљених царина различитим манастирима, а касније је деспот Стефан Лазаревић те поклоне поново потврђивао или даровао и другим манастирима. Раваници је кнез дао 150 литара (52кг) сребра од царине

¹⁹⁴ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XII и XIV веку*, 133-135.

из Новог Брда.¹⁹⁵ У каснијој повељи датираној 8. августа 1381. Лаври св. Атанасија на Светој Гори поклања 100 литара (34 кг) сребра, такође из Новог Брда.¹⁹⁶ Новооснованом манастиру у Дренчи повељом од 2. марта 1382. дат је део новобрдске царине, 50 литара (16,5-17кг) сребра годишње.¹⁹⁷ Из времена кнеза Лазара није сачувана повеља Хиландару којом се манастиру даје део сребра, али јесте сачувана повеља деспота Стефана Из те повеље сазнаје се да се у време кнеза давало сребро манастиру, али да је дошло до прекида, па је на захтев монаха деспот 1406/1407. поново успоставио исплаћивање 100 литара, односно 34 кг сребра од царине из Новог Брда.¹⁹⁸ Ако би се узело да је исту количину сребра Хиландару исплаћивао и кнез Лазар, током 80-их година 14. века манастири су од новобрдске царине добијали и више од 400 литара, односно у вредности око 3 000 дуката. На основу ових података процењено је да је производња у Новом Брду у време кнеза Лазара била 6 до 7 тона.¹⁹⁹

У повељи деспота Стефана манастиру Ватопед (2. јул 1417.), поред одређене количине сребра - 60 литара (око 20,2кг) сваке године од царине из Новог Брда, у повељи су дата и упутства за ток исплате. Наиме, наређено је да се сребро исплаћује у два дела по 30 литара, и то у време Божића и празника Светих апостола Петра и Павла. Исплату врши онај ко држи царину, а уколико то не учини, мораће од свог новца да исплати дуг манастиру.²⁰⁰ На основу овог податка може се претпоставити да је ово била пракса и код исплате за остале манастире. Деспот је поново издао повељу Лаври Светог Атанасија 20. јануара 1427. у којој је од новобрдске царине за манастир издвојио 20 литара (6,760кг) сребра.²⁰¹

¹⁹⁵ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54, 62, 88.

¹⁹⁶ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 171-174.

¹⁹⁷ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181, 185, 188.

¹⁹⁸ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 236 А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, 185, 187, 188.

¹⁹⁹ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 68.

²⁰⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, 372,374,376.

²⁰¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, 260,262,264.

Новац кнеза Лазара

За производњу новца биле су неопходне руде метала које су неке државе експлоатисале или пак, увозиле, уколико су имале развијену привреду и самим тим суфицит како би могле да врше увоз. Дешавало се да су услед исцрпљивања рудника државе биле приморане поред увоза метала и да прерађују старе емисије новца, забрањују извоз свог новца или увозе страни новац како би га прерађивали. Један од таквих примера је и средњевековна Енглеска у којој је недавно откривен и један примерак новца кнеза Лазара.²⁰²

Реформа новца се појавила у Италији крајем 12. и почетком 13. века када је у Венецији уведен грош од 2,178 г и финоће 0.965. Пример Венеције следио је остатак Италије и Средоземља, а средином 13. века у Риму и Француској појавио се новац тежине 4 г. У другој половини 13. века Фиренца, Ђенова и Венеција започеће и ковање златног новца. Трометални новчани систем заснивао се на употреби златног, сребрног и бакарног новца. Златни и сребрни новац коришћен је за размену на нивоу држава и региона, док је бакарни служио за локалне потребе. Вредност новца одређивала се ценом метала и трошковима производње. Тржишна вредност новца зависила је од потражње и вредности метала у кованицама. Треба нагласити да су сами владари настојали да одреде вредност новца, али је о његовој вредности ипак одлучивало тржиште. Дакле, процес монетизације у Европи, односно преласка са плаћања у природи и раду на плаћање у металном новцу. Треба нагласити да то није искључило ранији начин плаћања у потпуности, посебно у кризним временима. У средњевековној Србији овај процес је узео маха тек крајем 13. века. Криза и несташица новца која је захватила средњевековну Европу у периоду 1360-1460. била је узрокована пресушивањем извора руда, али и отицањем новца из Европе, а сличан процес се дешавао и у Византији.²⁰³

Монетарну политику у средњевековној Србији уређивала је владарска канцеларија на челу са казнацем у доба краљевства, односно протовестијаром у доба царства.

²⁰² Више о томе у: Р. Рамадански, *Налази српског средњевековног новца у Енглеској*, Нумизматичар 31, Народни музеј у Београду, 2013, Београд, 267-275.

²⁰³ В. Иванишевић, *Новчарство средњевековне Србије*, Стубови културе, Београд, 2006, 22-25.

Фалсификовање новца је био један од изазова за државу, па су томе посвећена и два члана *Душановог законика*. У члановима 168 и 169 прописано је да новац сме да се производи само у ковницама које за то имају владареву дозволу, а другим чланом је дефинисана строга казна у случају кршења ове одредбе. За златаре је то била смртна казна спаљивањем, а за сам град плаћање глобе или у случају села расељавање. Цариник кнеза Лазара закупац Рудника 1371. био је затворен и кажњен глобом од 100 литара сребра због фалсификовања гроша. У закону о Рудницима из 1412. године деспота Стефана Лазаревића прописана је казна одсецања палца за фалсификовање новца.²⁰⁴

Монетаризација привреде и проширење на шире друштвене слојеве догодила се у време краља Милутина, што се јасно види у накнадама из повеља манастирима Грачаница и Бањска које су изречене у новцу.²⁰⁵ Долазак рудара Саса средином 13. века и развој рударства омогућио је и полет у издавању новца. Први динари са заставом (*de bandera* – свети Стефан предаје заставу владару) произвођени су у време краљева Драгутина (1276-1282) и Милутина (1282-1321), уз могућност да су прве емисије ове врсте настале у време владавине њиховог оца, краља Уроша I (1243-1276). Новац у време краља Радослава, трахеји и електрони, рађени су по узору на новац Солунског царства и издавани у мањој количини. Са почетком рада рудника Брсково и уз нову технику експлоатације и обраде руде сребра, нови динар *de bandera* производи се у знатно већим количинама. Овакав динар кован је по узору на венецијански грош, али му је тежина и финоћа опадала до краја 13. века, што је довело до настојања венецијанских власти да забране његову употребу. Око 1310. престаје се са ковањем динара са заставом и уводи се крстати динар *de cruce* – светитељ предаје двоструки крст владару, али се издаје у мањем обиму. Овај динар се издавао и у време наредна два владара, краља Стефана Дечанског и краља Стефана Душана. Од времена краљева Драгутина и Милутина у оптицају је био и динар *de masia*, са приказом владара који држи мач. Још једна врста јесте динар *cruce et de lilio* – са

²⁰⁴ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, 77; В. Иванишевић, *Новац као огледало приватног живота*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (ур.) С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Слио, Београд, 2004, 280-281, 291.

²⁰⁵ В. Иванишевић, *Новац као огледало приватног живота*, 282.

представом владара који држи у једној крст, а у другој руци љиљан. Реформу новца извршио је краљ Стефан Душан издавањем новца са представом шлема.²⁰⁶

Најстарији писани траг о динарима са заставом у венецијанском архиву потиче из 1283. године и имао је једнаку вредност као и венецијански грош, будући да се вредност одређивала према тежини новца. После 1290. долази до пада у тежини динара и власти у Венецији доносе одлуке како би се спречила циркулација овог новца. Са 7/8 у односу на грош, вредност динара пала је до 1299. на 3/4 гроша и уведени су надзорници у Брскову како би се пратило евентуално даље опадање вредности динара. Почетком наредног века динар је био потискиван и у градовима Верона и Болоња.²⁰⁷

Кварење новца догодило се у ратном периоду у време владавине краља Милутина, а настављено је и почетком 14. века, што је довело до престанка производње динара са заставом и увођења крстатог, који издаван у мањој количини у време краља Милутина, али је био стабилнији. У то време се уводи и једноставно обележавање новца сиглама, у виду тачкица, цветова, црта и малих крстова, што је требало да представља одређену ковницу или закупца.²⁰⁸

Поседовање рудника није било само везано за продукцију новца и вађење руде за извоз, већ и за приходе владара које је могао да оствари. Увођени су разни намети за производњу метала, али и за царину, ако се метал извозио. Процењује се да је владар добијао 10-12,5% од експлоатације рудника, што је било слично као и у Европи, у Немачкој је то била 1/10, у Чешкој и Угарској 1/8 прихода. Међутим, већ је поменуто да у Европи у ово време настаје криза, исцрпљују се рудници код Фрајберга, Фризаха, Монтиерија, Кутна Хоре. Управо у ово време почиње јача експлоатација рудника у Србији; започета касније у односу на Европу она свој врхунац доживљава касније.

²⁰⁶ В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, 87-89, В. Иванишевић, *Обим ковања српског средњовековног новца краљевског периода*, у: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља*, (ур.) Љ. Максимовић, С. Пириватрић, Српска академија наука и уметности, Београд, 2019, 504-509.

²⁰⁷ В. Иванишевић, *Обим ковања српског средњовековног новца краљевског периода*, 510-512.

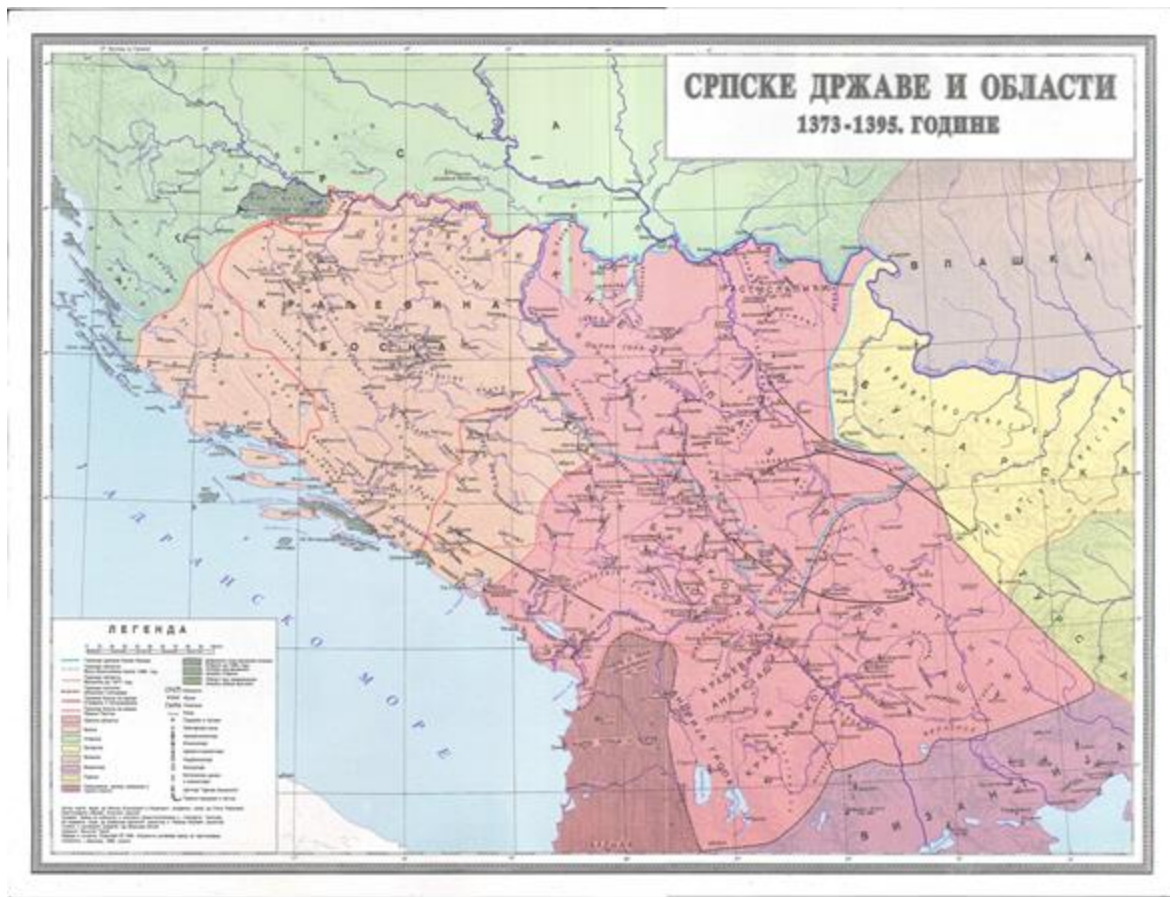
²⁰⁸ В. Иванишевић, *Новац као огледало приватног живота*, 288-289.

Путописац Бертрандон де ла Брокијер забележио је да је деспотов приход од рудника Ново Брдо 1433. био 200 000 дуката; нешто касније, 1455. Иван Кастријан бележи да је рудник доносио приход од 120 000 дуката.²⁰⁹

У време цара Стефана Уроша током 60-их година 14. века отвара се више мањих ковница у којима се производи новац обласних господара. Што се периода кнеза Лазара тиче, у Новом Брду су коване прве и најзначајније емисије његовог новца. О значају ове ковнице и њеној развијености сведочи и податак да су цариници краља Вукашина 1370. дошли у Ново Брдо тражећи раднике за ковницу у Призрену. Кнез Лазар је касније ковао новац северније - у Руднику и Плани. Тежина његовог новца се такође мењала, тачније смањивала, у распону од 0,83г до 0,54г. У писму од 30. новембра 1388. године поменути су динари из Планае, а исте године у тужби поменути су српски динари. У питању је тужба против Маринка Тоболчаревића, који је оптужен да је незаконито наплатио царину Налку Ђурђевићу у Белој Цркви. Према овим изворима, динар из Планае имао је 0,50 грама сребра, а српски 0,75, односно 1/3 више. Кнез је новац ковао по узору на цара Уроша и краља Вукашина са различитим представама. Прве серије на којима је приказан у царском оделу са круном на престолу заменили су прикази који представљају кнежевско достојанство. На овим серијама кнез је представљен са појасом и у хаљини. Поред тога, на новцу је приказиван на аверсу Христ на престолу, а на реверсу вишередни натпис. Новац је обележаван различитим сиглама: птце, змије, биљке, звезде. Гранична зона циркулације новца обласних господара ишла је јужно од линије Охрид, Битољ, Прилеп, а новац кнеза Лазара пронађен је појединачно или у оставама на територији Србије, Косова, Македоније и Бугарске. Прибележено је више од 1400 примерака новца кнеза Лазара, а Вука Бранковића више од 650. Вук Бранковић је имао у поседу рудник и кованицу у Трепчи и мању у Трговишту. И породица Мусића је имала свој новац у време кнеза Лазара, а пронађени новац сличан је новцу Вука Бранковића. Приметно је и смањење обима ковања после 1371. године, а разлози су поред одлива сребра, смањена активност рудника, као и повећана циркулација страног новца - угарског и турског.²¹⁰

²⁰⁹ В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, 49,51,53.

²¹⁰ М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, 50-53, В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, 31, 36, 61, 64, 65, 67, 149-150, 155, 171; М. Копривица, *Успон и моћ властеоске породице Мусић*, 104.

Карта: М. Благојевић, *Српске државе и области од 1373. до 1395.*, Завод за уџбенике и наставна средства, Издавачка установа завод за картографију *Геокарта*, Београд, 1996.

Закључак

Након смрти цара Стефана Душана, током друге половине 14. века више припадника властеле је покушало да ширењем области задобије већи политички утицај и положај у Царству. Током 60-их година, после уздицања и изненадне смрти великог кнеза Војислава Војиновића, расте утицај браће Мрњавчевић, краља Вукашина и деспота Угљеше. Уведено је савладарство између цара Стефана Уроша и Вукашина који је проглашен за краља, а његов син Марко за младог краља. Током ове деценије појавио се и жупан Никола Алтомановић, са циљем да поврати области које му је након смрти оца заузео стриц, велики кнез Војислав Војиновић. До краја 1371. године умире цар Стефан Урош, а у септембру исте године у Маричкој бици су настрадали Мрњавчевићи. Савезом са босанским баном Твртком и уз угарску помоћ, кнез Лазар победио је жупана Алтомановића и поделио његове области са босанским баном.

Проширивање територије и присвајање развијенијих области и оних које су за то имале потенцијала било је од великог значаја за преузимање водеће позиције на територији подељеног царства. Други значајан фактор у његовом вођењу политике били су породични савези и брачне везе. Трећи фактор, захваљујући коме је његова позиција озваничена, била је сарадња са црквом. Подршка цркве била је резултат проширења области, као и брачних веза, пре свега брака са Милицом, директним потомком Немањића.

Највећи број становника и даље се бавио земљорадњом и сточарством. За разлику од других грана привреде земљорадња се није значајно променила. Скупи алати, као и волови неопходни за обраду земље ралом и плугом отежавали су положај земљорадника. Велики број крађа алата говори о томе да један део људи није имао приступ основним алатима. Уз то, ђубрење, услед недостатка, није се вршило на ораницама, већ само по виноградима и мањим површинама. Канали за наводњавање посведочени су на територији Македоније. Очекивани приноси били су 4 пута већи од количине уложеног семена при сејању. Гладне године нису биле реткост, а посебно је као лоша упамћена 1371. година. Поред лоших временских прилика, приноси су зависили и од ратовања и сукоба, када су могли бити уништени. Ипак, до промене долази у повећаном броју винограда и воћњака током друге половине 14. века. За разлику од приморских крајева, у Србији кнеза Лазара земља се лакше обрађивала због природе тла, па је мукотрпан посао око сађења винограда

био знатно олакшан. О бројности и успешности сађења винове лозе сведоче и писани извори попут *Раваничке повеље*, *Житија Деспота Стефана* Константина Филозофа, као и путопис Бертрандона де ла Брокијера.

Током овог периода долази до усавршавања заната, па и стварања занатских центара попут Новог Брда и Крушевца. Под утицајем Саса напредује рударство, али и градитељство, будући да су донели нове технике производње опеке. Такође, занати се развијају под утицајем Дубровника, веће присуство дубровачких трговаца и занатлија по градовима, али и одлазак младића на шегртовање у Дубровник. Грнчарство се развило до мере да се изгубила потреба за увозом из Византије. Увећан је извоз воска, вуне и животињског крзна и коже у Дубровник и на Апенинско полуострво, што је посведочено у дубровачким документима. Ови подаци упућују на закључак да је производња воска и бављење пчеларством било широко распрострањено. Поред тога, сточарство је било прилично развијено, али и лов на различиту дивљач од које се добијало крзно.

Начин транспорта се није променио, али је промет робе порастао и дошло до умрежавања путева услед појачане рударске експлоатације и стварања нових тргова. Један од тих нових тргова, а који ће се тек касније развијати још више јесте Ваљево. Настао је на важној раскрсници путева из Босне према северу и у близини три нова рудника – Зајаче, Крупња и Бохорине. Повећан број тргова био је прилика за успостављање нових места за одржавање панађура, самим тим и убирање нових прихода за владара. Раваница је по оснивању добила више панађура: о Петровдану у Сталаћу (с бродом), о Спасовдану под Манастиром (Раваницом), пролећни панађур св. Петке на Дунаву, те два панађура у Мачви, у Подгорици, на дан св. Георгија, у пролеће и на јесен.

На развој рудника утицало је увођење нових техника доласком немачких рудара Саса, али и исцрпљивање европских рудника и потреба европских држава за увозом руда. Подстицај извозу руда давали су дубровачки трговци који се све чешће срећу у унутрашњости Балканског полуострва, као и постепено укључивање локалног становништва у послове везане за трговину. У оквирима државе кнеза Лазара налазиле су се веће рударске области попут новобрдске и копаоничке, а долази и до отварања нових рудника што ће се наставити и почетком 15. века. Као највећи привредни центар издваја се Ново Брдо, које ће свој врхунац доживети у првој половини 15. века.

Ако су шездесете и седамдесете године 14. века биле период у коме је кнез освајао нове области и учвршћивао своју позицију присвајајући традицију Немањића и стварао државни апарат по угледу на њих, осамдесете су биле деценија процвата трговине. Без обзира на сукобе са Турцима и ратовања на северу са Угарском, трговина се није прекидала, као што је то био случај у време сукоба кнеза Војислава са Дубровником и жупана Николе Алтомановића. Рат око Тенедоса (1378-1381) имао је позитиван утицај на производњу и трговину сребром у српским рудницима. Такође, наводи деспота Стефана Лазаревића да је кнез Лазар пре њега имао уговор о трговини са Венецијом сведоче о појачаној трговачкој активности. Како документ није сачуван, може се претпоставити да је до уговора дошло тек након смрти краља Лајоша, дакле током осамдесетих када је кнез иступао као непријатељ новог угарског краља. Ово би такође представљало одређен помак будући да се до тад трговина са Венецијом одвијала посреднички преко Дубровника.

Поред прихода које је као владар остваривао од различитих врста пореза, највећа зарада се остваривала кроз експлоатацију рудника. По рударским центрима постављани су закупци царина – цариници, дубровачки трговци који су вршили наплату царине у име кнеза. Царина је наплаћивана на продату робу, а постојала је и *мимоходна*. Будући да се обим трговине увећао, и приходи од царина су били увећани. Велика рударска активност и приходи огледали су се и у богатим даровима манастирима - Раваници 150 литара сребра годишње, Лаври Св. Атанасија 100, а по оснивању манастир Дренча је добио 50 литара.

Највећу промену током 14. века представља постепено увођење новчаног система уместо давања пореза у натури или радној ренти. То се огледа и кроз све већи број ковница. Отварање мањих ковница у време владавине цара Уроша у којима су обласни господари могли да кују новац, означило је нов период у погледу монетарне политике. Иако смањеног обима и постепеног смањивања тежине, новац кнеза Лазара кован је у знатно већем обиму у односу на друге обласне господаре. Најзначајније емисије коване су управо у Новом Брду, што још једном указује на значај и величину Новог Брда у другој половини 14. века.

Списак извора и литературе:

- Благојевић, М. *Земљорадња у средњовековној Србији*, Историјски институт, Посебна издања, Књига 15, Београд, 1973.
- Благојевић, М. *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Београд, 2001.
- Благојевић, М., *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004.
- Благојевић, М., *Српске државе и области од 1373. до 1395.*, Завод за уџбенике и наставна средства, Издавачка установа завод за картографију *Геокарта*, Београд, 1996.
- Благојевић, М. (ур.), *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, Завод за уџбенике и наставна средства српско Сарајево, Београд, 2005.
- Благојевић, М. *Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији*, Отисак из публикације: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост и будућност (научни скупови САНУ, књига СХV, одељење друштвених наука књига 28)*, ур. К. Михаиловић, САНУ, Београд, 2007.
- Благојевић, М. *Српска државност у средњем веку*, Српска књижевна задруга, Београд, 2011.
- Бошковић, Ђ. (ур.) *Археолошка исраживања Крушевца и Моравске Србије*, Археолошки институт у Београду, Народни музеј у Крушевцу, Београд, Крушевац, 1980.
- Бранковић, С. (ур.), *Ваљево - постанак и успон градског средишта: саопштење са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8-10. октобра 1993. године у Ваљеву*, Народни музеј Ваљево, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, Ваљево, 1994.
- Brokijer, Bertrand de la, *Putopis – Putovanje preko mora, kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku*, Ћigoja štampa, Београд, 2002.
- Васић, П. (ур.), *Уметничка топографија Крушевца*, Матица српска, Нови Сад, 1990.
- Gelcich, J. *Monumenta Ragusina. Libri reformatorum. Tomus IV, A. 1364-1396. Academiae scientiarum et atrium slavorum meridionalium, Zagrabiae 1896.*
- Глас САНУ 378, Одељење историјских наука 9, Београд, 1996.
- Динић, М. *О Николи Алтомановићу*, Српска краљевска академија, Посебна издања, друштвени и историјски списи, књига 40, Београд, 1932.

- Динић-Кнежевић, Д., *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду, Нови Сад, 1995.
- Иванишевић, В., *Новчарство средњовековне Србије*, Стубови културе, Београд, 2006.
- Историјски гласник 1-2, Београд, 1981.
- Историјски гласник 1-2, Београд, 1995.
- Историјски часопис XVIII, Београд, 1971.
- Историјски часопис XXXI, Београд, 1984.
- Историјски часопис LIII, Београд, 2006.
- Историјски часопис LVIII Београд, 2009.
- Калић, Ј. (ур.), *Историја српског народа II*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994.
- Лазић, М., Котарчић, Љ.(ур.), *Фисиолог, Средњовековни медицински списи (избор)*, Просвета, Београд, 1989.
- Максимовић, Љ., Пириватрић, С., (ур.) *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земаљама Немањића, Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2019.
- Марјановић-Душанић, С., Поповић, Д. (ур.), *Приватни живот у српским земаљама средњег века*, (ур.), Слио, Београд, 2004.
- Мишић, С. *Хумска земља*, DBR International Publishing, Београд, 1996.
- Мишић, С. *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*, Гласник ИА 34, Ваљево, 2000.
- Мишић, С. *Југоисточна Србија средњег века*, Међуопштински архив Врање и Удружење историчара Браничева и Тимочке крајине, Врање 2002.
- Мишић, С. *Коришћење унутрашњих вода у српским земаљама*, Утопија, Београд, 2007.
- Мишић, С. (ур.), *Моравска Србија: историја, култура, уметност, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 21. и 22. септембра 2007. године у Крушевцу*, Историјски архив Крушевац, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, Крушевац, 2007.

- Мишић, С. *Студије о средњовековном Полимљу*, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2012.
- Мишић, С., Јечменица, Д. (ур.), *Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба*, ур. С. Народни универзитет у Трстенику, Народна Библиотека *Јефимија*, Филозофски факултет у Београду, Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник, 2014.
- Мишић, С. (ур.) *Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године: тематски зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 20. до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шиљеговцу и Варварину*, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац, 2014.
- Мишић, С., Радичевић, Д., Шуица, М. (ур.) *Рудник и Венчац са околином, Тематски зборник радова са научног скупа одржаног 21. октобра 2017. године у Народном музеју у Аранђеловцу*, Народни музеј Аранђеловац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофски факултет - Универзитет у Београду, Аранђеловац, 2018.
- Мишић, С., Копривица, М. (ур.), *Шумадија у XV веку – колективна монографија*, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију, Београд, 2018.
- Мишић, С. *Српско село у средњем веку*, Еволута, Београд, 2019.
- Михалчић, Р., Ћирковић, С. (ур.), *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Завод за графичку технику Технолошко-металуршког факултета, Београд, 1999.
- Младеновић, А. (ур.), *Повеље кнеза Лазара, Текст-коментари-снимци*, Чигоја штампа, Београд, 2003.
- Младеновић, А. (ур.), *Повеље и писма деспота Стефана, Текст-коментари-снимци*, Чигоја, Београд, 2007.
- Мргић, Ј. *Доњи Краји- Крајина средњовековне Босне*, Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањалуци, Историјски институт у Бањалуци, Београд, 2002.
- Новаковић, С. *Законски споменици српских држава средњег века*, Лирика, Београд, 2005.
- Нумизматичар 31, Народни музеј у Београду, 2013.
- Орбин, М. *Краљевство Словена*, Српска књижевна задруга, Београд, 1968.

- Ostajmer, B. (ur.), *Rijeka Sava u povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18-19. Listopada 2013.* Slavonski Brod: Hrvatski institute za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb, 2015.
- Петровић, Ђ. Дубровачко оружје, Војни музеј, Београд, 1976.
- Радојчић, Н., *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1960.
- Радојчић, Н. (ур.), *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Научно дело, Београд, 1962.
- Рокаи, П. (ур.), *Историја Мађара*, Слио, Београд, 2002.
- Станић, Р. (ур.), *Рашка баштина 2*, ур. Р. Станић, Завод за заштиту споменика културе Краљево, Краљево, 1980.
- *Старинар XVII, 15/16. књига*, Археолошки институт, Београд, 1967.
- Старинар, књ. LXVI/2016, Археолошки институт Београд, Београд, 2016.
- Стојановић, Љ. (ур.), *Старе српске повеље и писма I, I*, Српска краљевска академија, Београд, Сремски Карловци, 1929.
- Стојанчевић, В. Мишић, С. и Булатовић, А. (ур.) *Капија Поморавља*, Скупштина општине Варварин, Историјски архив Крушевац, Варварин, 2011.
- Стошић, А. (ур.), *Крушевац кроз векове – зборник реферата*, А. Стошић, Народни музеј Крушевац, Крушевац, 1972.
- Тадић, Ј. *Писма и упутства дубровачке републике, Књ. I*, Српска краљевска академија, Београд, 1935.
- Филозоф, К. *Повест о словима (Сказаније о писменех) – изводи и Житије Стефана Лазаревића*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1989.
- Фостиков, А., *Занатство средњовековне Србије*, Историјски институт Београд, Посебна издања, књ. 72, Народни музеј Пожаревац, Београд, 2019.
- Ћирковић, С. *Историја средњовековне босанске државе*, Српска књижевна задруга, Београд, 1964.
- Ћирковић, С. (ур.), *Историја српског народа I*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994.
- Ћирковић, С. *Работници, војници, духовници – Друштва средњовековног Балкана*, Equilibrium, Београд, 1997

- Ћирковић, С., Ковачевић-Којић, Д., Ћук, Р. *Старо српско рударство*, Вукова задужбина, Прометеј, Београд, Нови Сад, 2002.
- Ћук, Р., *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Историјски институт, Посебна издања, Књига 23, Просвета, Београд, 1986.
- Шкриванић, Г. *Путеви у средњовековној Србији*, Новинско-издавачко предузеће *Туристичка штампа*, Београд, 1974.
- Шуица, М. *Немирно доба српског средњег века – Властела српских обласних господара*, Службени лист СРЈ, Београд, Ужице: Рујно, 2000.
- Шуица, М. *Вук Бранковић, славни и велможни господин*, Еволута, Београд, 2018.